

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 13 (1999)

Αρχείο Έλλης Παπαδημητρίου

Ιωάννα Πετροπούλου

doi: [10.12681/deltiokms.149](https://doi.org/10.12681/deltiokms.149)

Copyright © 2015, Ιωάννα Πετροπούλου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Πετροπούλου Ι. (1999). Αρχείο Έλλης Παπαδημητρίου. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 13, 269–338. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.149>

ΙΩΑΝΝΑ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΡΧΕΙΟ ΕΛΛΗΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Μικρός Όδηγός Πλεύσης

Οι αρχειακές συλλογές του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών εμπλουτίστηκαν πρόσφατα με τὰ κατάλοιπα τῆς Ἑλλῆς Παπαδημητρίου, ἀπὸ μιὰν εὐγενικὴ χειρονομία, μιὰ δωρεά¹. Οὐσιαστικὰ πρόκειται γιὰ ἐπιναπατριισμό καὶ ὄχι γιὰ συνήθη κατάθεση ὑλικοῦ σὲ ἐπιστημονικὸ ἴδρυμα, ἀνεξάρτητα ἂν ὁ συγκεκριμένος φορέας δικαιοματικὰ λειτούργησε ὡς ἀρμόδιος ἀποδέκτης.

Ἡ Παπαδημητρίου ἀνήκει στὸν ἐκτὸς συνόρων ἑλληνισμό. Γεννιέται τὸ 1906 στὴ Σμύρνη ἀπὸ σοὶ εὐπορο. Οἱ ἰσχυροὶ δεσμοὶ μὲ ὅ,τι συγχροτεῖ τὸν ἄμεσο περίγυρό της – μὲ τὴν οἰκογένεια, τὴ γῆ, τοὺς ἀνθρώπους – τὴν προσανατολίζουν στὶς θετικὰς ἐπιστῆμες, εἰδικὰ στὴ γεωποινική. Σκοπεύει, μὲ τὴν ἐφαρμογὴ νέας τεχνολογίας στὰ πατρογονικά κτήματα, νὰ συντελέσει στὴ βελτίωση τῆς ἔγχειας περιουσίας.

Ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ στὴ Δύση: ἡ ἀπόφασή της γιὰ σπουδὰς στὴν

---

1. Ἡ κυρία Ἑλένη Μολφέση, ὑπεύθυνη τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν τοῦ ΕΙΕ, δωρίζει τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1997 στὸ ΚΜΣ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τῆς Ἑλλῆς Παπαδημητρίου. Τὰ χαρτιὰ τῆς τὰ εἶχε ἐμπιστευθεῖ ἢ ἴδια ἢ ποιήτρια – ἀπὸ γνωριμία προσωπική. Αὐτὰ ὡς πρὸς τὴν προέλευση τοῦ ὑλικοῦ, τὸ ὅποιο ἀντιπροσωπεύει ἓνα μόνον τμῆμα τοῦ ἔργου της καὶ τὸ ὅποιο, ἀφοῦ ταξινομήθηκε, ἔλαβε τὴν τελικὴ μορφή τῶν δέκα ἀρχεϊακῶν φακέλων, ὅπως περιγράφονται στὸν Κατάλογο. Θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω καὶ ἀπὸ τῆ θέσης αὐτὴ τὴν κυρία Μολφέση γιὰ τὴ συμβολὴ της.

ευρωπαϊκή ήπειρο σηματοδοτεί και την πρώτη έκουσια έξοδο της εκτός εστίας – την πρώτη ειρηνική φυγή στη ζωή της σε αντίθεση με άλλες αποδημίες που έπονται. Η ανάγκη για παρακολούθηση μιᾶς σχολῆς πανεπιστημιακοῦ επιπέδου τη φέρνει στην Ἀγγλία, ὅπου θὰ παραμείνει ὡς τὴν ἀποφοίτησή της. Ὅμως στὰ 1922, τὸ δραματικὸ ἱστορικὸ γεγονός τῆς Καταστροφῆς θὰ σημάνει καὶ γιὰ κείνην τὴ ματαίωση τῶν νεανικῶν σχεδίων της. Ἡ ὀλοσχερῆς ἀπώλεια τῶν μικρασιατικῶν ἐδαφῶν καθιστᾷ τὴν ἐπιμελὴ της μαθητεία στὴ γεωπονικὴ ἐπιστήμη γνώση περιττή.

Ἡ ἐγκατάστασή της στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν ἰδιότητα τοῦ πρόσφυγα ὁροθετεῖ τὴ δεύτερη, ἀκούσια καὶ διόλου ειρηνικὴ ἔξοδο ἀπὸ τὰ πατρία ἐδάφη. Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸν ἕναν τόπο στὸν ἄλλον δηλώνει –ἀνάμεσα στὰ ἄλλα– καὶ τὴν ὀριστικὴ τομὴ ἀπὸ τὸ παλαιὸ σὲ ἕνα νέο καθεστῶς ζωῆς.

Μὲ τὴν ὕψιμη ἰδιότητα τῆς ἐκπατρισμένης θὰ συνδράμει τὸ ἔργο τῆς περιθαλψῆς καὶ ἀποκατάστασης τῶν ξεριζωμένων πληθυσμῶν – θὰ βρεθεῖ στὴν πρώτη γραμμῆ. Ἡ εἰκόνα της ἐμφανίζει ἀντινομίες: Μικρασιάτισσα ἀλλὰ δυτικοφερμένη, συναριθμεῖται μὲν τυπικὰ στὴ χορεία τῶν προσφύγων, ἀλλὰ ἀφιερώνει τὶς δυνάμεις της στοὺς ἀνέστιους καὶ πένητες ὁμογενεῖς ἀπὸ θέση κοινωνικῆς ὑπεροχῆς. Ἡ εὐμάρεια τοῦ οἰκογενειακοῦ περιβάλλοντος τῶν γαιοκτημόνων τραπεζιτῶν καὶ ἐμπόρων, μέσα στὸ ὅποιο ἔζησε τὶς πρώτες δυὸ δεκαετίες τῆς ζωῆς της, τὴ συνοδεύει σὲ κάποιον βαθμὸ καὶ στὴν πρώτη μετὰ τὴν Καταστροφὴ περίοδο. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θέλω νὰ κάνω μιὰ παρατήρηση. Ἐνῶ ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ, ἡ ὕστερη μεταπολεμικὴ λογοτεχνικὴ δραστηριότητά της τὴν καθιέρωσε στὸν χῶρο τῶν γραμμάτων ὡς συγγραφέα καὶ ποιήτρια, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, τόσο ἡ στράτευσή της στὸ ἔργο τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ) κατὰ τὸν Μεσοπόλεμο ὅσο καὶ ἡ ἐνεργὴ συμβολὴ της στὴν ἔρευνα καὶ ἀποθησαύριση τῆς προσφυγικῆς κληρονομιάς, τὰ ἴδια χρόνια, δὲν ἀποτιμῆθηκαν στὶς πραγματικὲς τους διαστάσεις. Μιὰ πτυχὴ τῆς σχέσης ποὺ ἀνέπτυξε ἡ Ἑλλή Παπαδημητρίου μετὰ τὴν μικρασιατικὴ καταγωγὴ της, ὅταν πιά βρισκόταν ἐκτὸς τοῦ γενέθλιου τόπου, συνιστᾷ ἢ μέρημα γιὰ τὴ διάσωση τῶν τεχνῶν καὶ τεχνικῶν ποὺ κόμιζαν οἱ πρόσφυγες ὡς φορεῖς πολιτισμοῦ. Θεσμικὰ, τὸ ἐνδιαφέρον της αὐτὸ θὰ διοχετευθεῖ στὴν ἀνώνυμο ἐταιρία «Ἑλληνικὲς

Τέχνες» όπου κατείχε διευθυντική θέση στη δεκαετία του 1930².

Ἄλλη πτυχή τῆς σχέσης της με τὸν κόσμον τῆς Ἀνατολῆς στάθηκε ἡ συνεργασία της με τὸ Ἴδρυμα Μερλιέ. Ἀνῆκε καὶ ἐκείνη στὰ ἐπιλεκτὰ στελέχη ποὺ ὄριζαν τὴν εὐρεῖα περιοχὴ ἑνὸς μαγνητικοῦ πεδίου: ἡ Μέλπω καὶ ὁ Ὀκτάβιος Μερλιέ, ὄντας στὸ κέντρο, ἀσκοῦσαν μιὰ ἐλκτική δύναμη ἱκανὴ νὰ συσπειρώνει ἄξιους συνεργάτες πάνω ἀπὸ μισὸν αἰῶνα. Ὑπάρχουν τεκμήρια γιὰ τὸ ὅτι δούλεψε ἐξαρχῆς, στὴν πρὸ τοῦ 1930 πρώιμη μουσικολογικὴ περίοδο, στὸ πλάι τῶν θεμελιωτῶν τοῦ Μουσικοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου. Ὡς συλλογέας ὑλικοῦ προφορικῆς παράδοσης, γιὰ κάποιο διάστημα, ἀπαθανατίζει τὶς ἀτομικὲς ἀφηγήσεις – πρόσωπο με πρόσωπο με τοὺς πρόσφυγες στοὺς ἐντὸς καὶ ἐκτὸς λεκανοπεδίου συνοικισμοῦς³.

I

Τὸ ὑλικὸ αὐτὸ ἦταν τὸ πρόπλασμα. Εἶχε ἤδη στὸ ἐνεργητικὸ της τριάντα χρόνια συναπτὰ ἐρευνητικῆς ἐμπειρίας, ὅταν, στὴν ἀρχὴ τῆς δεκαετίας τοῦ 1960, διατυπώνει ἕνα αἴτημα αὐτονόμησης τῆς δουλειᾶς της – σημάδι, ἴσως, ὅτι ἔχει ὠριμάσει μιὰ τάση χειραφέτησης ἀπὸ τὴν κάθε λογῆς πνευματικὴ κηδεμονία τοῦ περίγυρου. Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ πρᾶγμα, ἡ Ἑλλήνισσα χαράζει δικὴ τῆς δρόμο: συλλαμβάνει τὴν ἰδέα –καὶ τὴν ἀναγκαιότητα– μιᾶς ἐκδοσης ποὺ θὰ βασιζέται σὲ παράθεση μαρ-

2. Τὸ Ἀρχεῖο ἔχει κατατεθεῖ μεταπολεμικὰ στὸ Μουσεῖο Μπενάκη. Διαφωτιστικὸ δοκίμιο γιὰ τὶς Ἑλληνικὲς Τέχνες χρωστᾶμε στὸν Ἀγγελὸ Δελήβορριᾶ, «Ἡ ἀνάμνηση τοῦ παρελθόντος ὡς νοσταλγία μιᾶς ἄλλης πραγματικότητος» στὸ Ὁσεὶ Μύρα, Γιάννης Τσαρούχης, 1910-1989, Μέρμηνα Ἀλεξίου Σαββᾶκη, Ἀθήνα 1988, σσ. 59-71. Ἀναδημοσιεύει τμῆμα τοῦ καταστατικοῦ τῆς ἐταιρίας, ὅπου ὀρίζονται οἱ σκοποὶ της (σ. 66). Ἐπίσης, σὲ ὑπὸ ἐκδοσὴ μελέτῃ γιὰ τὴν ἰδεολογία τοῦ Μεσοπολέμου, εἰδικὸ κεφάλαιο στὶς Ἑλληνικὲς Τέχνες ἀφιερώνει ὁ Εὐγένιος Ματθιόπουλος – τὸν ὁποῖον καὶ εὐχαριστῶ γιὰ τὴ βοήθειά του.

3. Ἡ δρᾶση της αὐτὴ συμπύπτει, ὑποθέτω, χρονολογικὰ καὶ γεωγραφικὰ μετὰ τὴν ἐνεργὴ παρουσία της στοὺς καταυλισμοὺς τῆς προσφυγικῆς ἐγκατάστασης στὴ Βόρεια Ἑλλάδα. Στὸ Μουσικὸ Λαογραφικὸ Ἀρχεῖο τοῦ ΚΜΣ ὑπάρχει ἀπόκομμα μιᾶς ἀπόδειξης: «Λεπτομερὲς Λογαριασμὸς ἐξόδων γιὰ προπαρασκευὴ φωνοληψίας. Μαΐου 6 [1930] Εἰς Ἑλλήν Παπαδημητρίου τὰ ὅσα ἐπλήρωσε στὴ Θεσσαλονικὴ τὸν Πόντιο τραγουδιστὴ Σταῦρο δρχ. 400».

τυριῶν. Ἡ καινοτομία τοῦ ἐγχειρήματός της ἐγκείται στήν ἀνατροπή ἐνός ἐδραιωμένου κανόνα καί σέ μιὰ νέα στάση ἀπέναντι στὰ τεκμήρια προφορικῆς ἱστορίας. Δὲν υἱοθετεῖ τὴν πεπατημένη, γεωγραφική, κατὰ ἐπαρχίες, ἐπιστημονική μέθοδο τῶν Μερλιέ, ἀλλὰ διαφοροποιεῖται τοποθετώντας γιὰ πρώτη φορά τὶς ψηφίδες τοῦ ὑλικοῦ στὸν ἄξονα τοῦ χρόνου. Ἡ νέα διάταξη καταργεῖ τὴν ἀχρονικὴ δομὴ καὶ προβάλλει τὸν ἀνθρώπινο λόγο μέσα στὴν ἱστορία: Προσφυγιά, Κατοχή, Ἐμφύλιος. Ἐκδίδει λοιπόν, στὰ 1962, αὐτοτελῶς καὶ ἐξωθεσμικά, δηλαδὴ στὸν ἐκδοτικὸ οἶκο Θεμέλιο, τὸ πρῶτο μέρος τῆς τριλογίας *Ὁ Κοινὸς Λόγος*. Τὸ τιτλοφορεῖ *Ἀκοῦμε τὴν φωνὴ σου πατρίδα*.

Θὰ διατύπωνα ἐδῶ μιὰ ὑπόθεση ἐργασίας. Πιστεύω ὅτι δὲν ἔχει ἐπισημανθεῖ ἡ αἰτιακὴ σχέση τοῦ *Κοινοῦ Λόγου*, τοῦ σημαντικότερου δημιουργήματός της, μὲ τὴν ἐπὶ χρόνια (οἶονεὶ ἐπαγγελματικὴ) θητεία της στὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν. Δὲν ἔχει ἀποκατασταθεῖ ὡς τώρα ἡ σύνδεση ἀνάμεσα στὶς δύο λειτουργίες/ὕψεις: ἀνάμεσα στὸ «δημόσιο» πρόσωπο ποὺ ὀργανώνει καὶ ἐκδίδει τὰ ἀφηγήματα τοῦ *Κοινοῦ Λόγου* καὶ στὸ ἄλλο, τὸ «ἄγνωστο»: ἐκεῖνο ποὺ παρακολουθεῖ, γιὰ δεκαετίες, τὴν τροφοδοσία τοῦ Ἀρχείου Προφορικῆς Παράδοσης μὲ μαρτυρίες προσφυγικῆς μνήμης καὶ ποὺ ἀσκειῖται («μὲ καιρὸ καὶ μὲ κόπο») στὴν πρόσληψή τῆς ἀνθρώπινης λαλιάς. Ἡ γένεση τῆς τριλογίας στηρίχθηκε στὴ μακροχρόνια ἐπιτόπια ἔρευνα ποὺ πραγματοποιήθηκε –μὲ χαρτὶ καὶ μολύβι– στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ συγκεκριμένου ἐπιστημονικοῦ ἰδρύματος. Μάλιστα, θὰ ὑποστήριζα ὅτι τὸ ὑλικὸ ποὺ περιέχεται στὸν *Κοινὸ Λόγο* συνιστᾷ ἀκριβῶς τὴν ἀθέατη καὶ ἀπαγορευμένη ὕψη τῶν προφορικῶν ἀφηγήσεων ποὺ ἔχουν συγκεντρωθεῖ ἀπὸ τοὺς συνεργάτες τῆς Μέλπως Μερλιέ. Πρόκειται γιὰ τὶς μαρτυρίες ἐκεῖνες τὶς ὁποῖες ὁ ἔρευνητικὸς φορέας ἀδυνατοῦσε, τότε, ἐκ τῶν πραγμάτων νὰ συμπεριλάβει στὶς ἀρχειακὲς συλλογές του καὶ ἰδίως στὰ ὑπὸ ἐκτύπωση δημοσιεύματά του. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν τὶς ἔκρινε ὀβελιστέες.

Ἔτσι, λοιπόν, ἡ Παπαδημητρίου ἐπωμίζεται ἐξ ὀλοκλήρου τὸ βᾶρος καὶ τὴν εὐθύνη τῆς ἐκδοτικῆς πράξης. Τὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν ἀπουσιάζει σέ ὅλη αὐτὴν τὴν ἐκδοτικὴ ἀπόπειρα – οὐδεμία ἐντυπὴ μνεῖα τοῦ ὀνόματός του. Τὰ αἴτια δὲν πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν στὴν κεκτημένη του ἐνδοστρέφεια, ἀλλὰ νὰ ἀναζητηθοῦν ἐξωγενῶς στὸν κοι-

νωνικό χώρο και στις επικρατούσες μετεμφυλιακές πολιτικές συνθήκες. Με την κυκλοφορία του βιβλίου και τη δημοσιοποίηση των ατομικών περιπτώσεων ή Παπαδημητρίου σπάζει το φράγμα της σιωπής. Φέρνει στο προσκήνιο «τά ἄφωνα πρόσωπα τῆς ἱστορίας»⁴, και με αὐτὸν τὸν τρόπο διασώζει μνήμες μιᾶς ἀφήγησης, μέγα μέρος τῆς ὁποίας ἦταν ἀκατάγραφο. Ἀποσπᾶ ἀπὸ τὸν χώρο τοῦ ἰδιωτικοῦ βιώματα ποὺ ἐλάνθαναν στὸ σκοτάδι. Καθιστᾶ σταδιακὰ δυνητικούς κοινωνοὺς τῶν μαρτυριῶν ὄχι πλέον τοὺς εὐάριθμους μελετητές στὸ ἐσωτερικὸ ἐνὸς ἐργαστηρίου, ἀλλὰ στρέφεται στὸ εὐρύτερο συλλογικὸ σῶμα.

Προσφυγιά, Κατοχή, Ἐμφύλιος: ἡ διεύρυνση τοῦ ὕλικου στὸν χρόνο αἶρει τὴν τάση τῆς σπασμωδικῆς ἀναγωγῆς στὸ μερικό, στὸ ἐκάστοτε. Με τὴν τριμερῆ περιοδολόγηση δημιουργοῦνται οἱ προϋποθέσεις γιὰ διαφορετικὴ πρόσληψη τῆς «μικρασιατικῆς περίπτωσης». Ἡ ἴδια ἢ ἔνταξή της στὸν κορμὸ τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας συνεπάγεται και νέες ἐρμηνευτικὲς προσεγγίσεις στὸ πλαίσιο μιᾶς μεγαλύτερης διάρκειας.

Ἐπαναπατρισμός. Τὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὄχι ἀπλὰ ὁ περιβάλλον ἐργασιακὸς χώρος ἀλλὰ ἡ κοιτίδα. Τὰ σημεῖα ἐκκίνησης, οἱ μεθοδολογικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀπαρτίωση τοῦ ἐργου της, κάποιες ἀπὸ τις ἰδεολογικὲς ἀφετηρίες ποὺ γονιμοποίησαν τὴ σκέψη και τὴν ἱστορικὴ εὐαισθησία τῆς δημιουργοῦ –πάνω ἀπ' ὅλα, ἡ στροφὴ στὴν προφορικὴ ἔκφραση, στὸν κοινὸ λόγο– κατάγονται ἀπὸ αὐτὸν ἐδῶ τὸν χώρο. Ἡ συμβολὴ της στὸ Ἴδρυμα κατὰ τὴν περίοδο τῆς πρωτογενοῦς συσσώρευσης τῶν μαρτυριῶν ἀπέδωσε καρπούς. Ἄν δὲν προϋπῆρχε ὁ γενάρχης, δηλαδή ἡ κρίσιμη μάζα ποὺ εἶχε ἀποταμιευθεῖ ἀπὸ τοὺς πολλοὺς στὸ Ἀρχεῖο Προφορικῆς Παράδοσης, σαράντα χρόνια συναπτά, τότε ἡ μία, ἡ Ἑλλη Παπαδημητρίου, δὲν θὰ εἶχε ἴσως πραγματοποιήσει τὸ ποιοτικὸ ἄλμα με τὴ σύνθεση τοῦ προδρομικοῦ της βιβλίου.

Ἐνα τέτοιο ἔργο δὲν ἐρμηνεύεται ἀπὸ τις ἀφετηρίες του και μόνο. Ἐκκρεμεῖ νὰ ἐντοπιστοῦν οἱ ὄροι, οἱ ἐσωτερικοὶ χρόνοι παραγωγῆς,

4. Ἡ ἔκφραση χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Σπύρο Ἀσδραχᾶ, «Τεκμήρια τῆς ἐλληνικῆς ἀντίστασης. Δεύτερες ἀναγνώσεις», Ἀρχειοτάξιο, περιοδικὴ ἐκδοση τῶν Ἀρχεῖων Σύγχρονης Κοινωνικῆς Ἱστορίας, τχ. 1, Ἀθήνα 1999, σ. 69.

καθώς και οι τρόποι ύποδοχής του. Για παράδειγμα, μεταπολιτευτικά, αναγνώσεις ανιστορικού τύπου συμπλέουν θαυμάσια με τόν έγκαθιδρυμένο, περιρρέοντα, σοσιαλιστικό λαϊκισμό⁵. 'Αναμφισβήτητα, αυτές καθαυτές οι μαρτυρίες έχουν τή δύναμη νά λειτουργούν και αυτοτελώς για κάποιους αποδέκτες, ως κείμενο ανεξάρτητο από τὰ εκάστοτε κοινωνικά συμφραζόμενα. 'Ο Κοινός Λόγος όμως, αν ιδωθεί συνολικά σέ σχέση με τις προθέσεις τής δημιουργού, με τήν προϊστορία τής γένεσής του και με τήν ίδια τή χειρονομία κοινοποίησής του, φέρει τὰ σημάδια τού καιροῦ του. Προτείνει, μέσα από τόν λόγο τῶν άλλων, μιὰ πολιτική ἀνάγνωση τῶν ιστορικών ἐμπειριῶν τής πρόσφατης ἱστορίας⁶.

II

'Ανατρέχοντας στα περιεχόμενα τού Καταλόγου, ὁ ἀναγνώστης τού 'Αρχείου διαπιστώνει τήν πολυμέρεια τῶν ἐνδιαφερόντων και ἑνασχολήσεων τής συγγραφέως: τεκμήρια μιᾶς ζωῆς με πλούσιο κίτασμα⁷.

5. 'Αντιπροσωπευτικό δείγμα τέτοιου τύπου προσέγγισης ἀποτελεῖ ἡ ὁμιλία τής 'Αγγέλας Κοκκόλα (Θέατρο τού Νέου Κόσμου, Φεβρουάριος 1999): «Μιὰ καταγραφή τής νεότερης ἑλληνικῆς ἱστορίας μέσα ἀπό τόν ἀνώνυμο γυναικεῖο λόγο: ἡ ἀθέατη συμβολή τής γυναίκας στή σύγχρονη ἱστορία. Παρουσίαση τού ἔργου 'Ο Κοινός Λόγος τής "Ἑλλης Παπαδημητρίου». 'Από μιάν ἄλλη πολιτική σκοπιά, ὁ 'Αλέξανδρος Κοτζιάς –παρά τὸ γεγονός ὅτι προκάλεσε τήν μῆνιν τής 'Ἑλλης– εἶδε σωστά τις μαρτυρίες ἔξω ἀπό κάθε φοκλορίζουσα ἐρμηνεῖα, στήν πολιτική και ἱστορική τους διάσταση. Βλ. Κατάλογος, φάκελος 4 – Κριτική για τόν Κοινὸ Λόγο (Η Καθημερινή, 1975). 'Αλλωστε ἡ ἴδια ἡ Παπαδημητρίου, ὅπως προκύπτει ἀπό γραφτά της, δὲν εἶχε ποτὲ τήν πρόθεση («νά κάνει λαογραφία») με τή χρήση τῶν μαρτυριῶν (και τῶν μαρτύρων). Συνειδητὰ, μάλιστα, εἶχε ἐπιλέξει τόν ὄρο κοινός και ὄχι λαϊκός λόγος. Βλ. Κοινός Λόγος, 'Αθήνα 1979 (ἔντυπο φύλλο, ἔνθετο).

6. Πρέπει κανείς νά δεῖ μέσα σέ ἕνα χρονικό συνεχές τήν πολιτική διάσταση τής ἐκδόσης. 'Από στοιχεῖα πού ἔχουν κατατεθεῖ στα 'Αρχεῖα Σύγχρονης Κοινωνικῆς 'Ιστορίας (ΑΣΚΙ) διαπιστώνουμε ὅτι, στα μέσα τής δεκαετίας τού 1960, ἡ 'Ἑλλη Παπαδημητρίου, κομματικά ἐνταγμένη στήν ΕΔΑ, σχεδιάζει τήν ἐκδόση ἑνὸς άλλου, συμπληρωματικοῦ, «Κοινού Λόγου». Τήν πρώτη ὕλη συγκροτοῦν αὐτὴ τῆ φορά τὰ γράμματα τῶν μελλοθανάτων, μαρτυρίες ἀπό τοὺς φυλακισμένους και καταδικασμένους σέ θάνατο ἀγωνιστές τής 'Αριστερᾶς – ἐχγεῖρημα πού τελικά δὲν πραγματοποιήθηκε. Εὐχαριστῶ τοὺς ἐρευνητές τῶν ΑΣΚΙ για τήν πολύτιμη βοήθειά τους.

7. 'Από τή συσσώρευση τῶν πληροφοριῶν προέκυψε ἕνα ποσοτικά σεβαστὸ ἀδη-

Τὰ αἷτια δὲν εἶναι μόνον ἐγγενῆ, χαρακτηρολογικά. Ἡ ποικιλία τροφοδοτεῖται ἀπὸ συνεχή ἀνταλλαγὴ τῆς ὕλης μὲ τὸν ἔξω κόσμο. Οἱ ἐπιλογές καὶ συμπεριφορές τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου καθορίζονται ἀπὸ τὶς μεγάλες πολιτικὲς ἀνα-τροπές πού σημάδεψαν τὸν αἰῶνα, ὑπαγορεύονται ἀπὸ τὴν προσωπικὴ τῆς διαδρομὴ μέσα στὴν ἱστορία καὶ ἀπὸ τὴν ἰδεολογικὴ τῆς στράτευση. Ἡ συναγωγὴ ὕλικου ἀκολουθεῖ τὶς περιπέτειες τοῦ βίου τῆς, γι' αὐτὸ καὶ ὑφίστανται πολλὰ παράλληλα ἀρχεῖα-ἐνότητες πού κεῖνται σὲ διάφορους τόπους-σημεῖα, στοὺς ἀπανταχοῦ κτήτορες. Ἡ γενναιοδωρία τῆς –ἤ, κάποτε, ἡ ἀδῆριτη οἰκονομικὴ ἀνάγκη– τὴν ἔκαναν νὰ ἐκχωρεῖ κατὰ καιροὺς κομμάτια γραφῶν ἢ ἔργων τέχνης σὲ φίλους καὶ γνωστούς⁸. Ἡ πρώτη ὕλη εἶχε ἤδη ὑποστῆ ἐπεξεργασίες πρὶν ἀπὸ τὴν πρόσφατη κατάθεση τοῦ ἀρχεῖακοῦ συνόλου στὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν. Ἡ ἴδια ἢ συγγραφέας, ὅσο ζοῦσε, ἐπιχειρώντας νὰ βάλει τάξη στὰ χαρτιά τῆς σχημάτισε κάποιες διακριτὲς ἐνότητες. Παράδειγμα: δυὸ φάκελοι μὲ τὴν ἰδιογραφὴ ἔνδειξη «Γιὰ πέταμα» περιεῖχαν ἓνα συνονθύλευμα χαρτιῶν. Στὶς ταξινομικὲς ἐπεμβάσεις ἄς προστεθοῦν καὶ ἐκεῖνες πού ὀφείλονται σὲ ὅσους φρόντισαν τὰ εὐρισκόμενα.

Κατὰ τὴν τακτοποίηση τοῦ Ἀρχείου ἦταν ὀρατὴ ἡ στρωματογραφία προγενέστερων χειρισμῶν. Ἄν καὶ παρουσίαζε ἀσυνέχειες, βοήθησε σημαντικὰ τὴν τελικὴ καταλογογράφηση. Χρονολογικὴ σύλληψη διέπει τὴν παροῦσα διευθέτηση. Ὅπου στάθηκε δυνατό, τὸ ὕλικὸ ἐντάχθηκε σὲ μιὰ ἱστορικὴ προοπτικὴ, ἔτσι ὥστε νὰ εἶναι ἐφικτὴ ὄχι μόνον ἡ περιγραφικὴ ἀνάγνωσή του ἀλλὰ καὶ ἐκείνη πού ὑποτάσσει τὰ εὐρήματα

μοσίευτο ὕλικὸ – μιὰ καλὴ βάση γιὰ ἓνα βιογραφικὸ σχεδιάσμα τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου, τὸ ὁποῖο συντάσσω. Ἔτσι τὰ διάσπαρτα καὶ συχνὰ ἀπετρεβέντα) πληροφορικὰ πραγματολογικά στοιχεῖα θὰ ὀργανωθοῦν σὲ γραπτὸ κείμενο.

8. Τὰ «παρ' ὀλίγον Ἀπαντα», ὅπως ἡ ἴδια συνήθιζε νὰ τὰ χαρακτηρίζε, δηλαδὴ τὰ ἀνέκδοτα ἔργα τῆς μαζί μὲ διάφορα δημοσιευμένα κείμενά τῆς, καθὼς καὶ ὀπτικὸ (ζωγραφικὸ/φωτογραφικὸ) ὕλικὸ, βρῖσκονται διάσπαρτα. Ἐχω ἐντοπίσει, γιὰ τὴν ὥρα, ἄλλες τρεῖς ἀρχεῖακὲς μονάδες – ἐκτὸς ἀπὸ ἐκείνη τοῦ ΚΜΣ. Ἐνα τμήμα τοῦ Ἀρχείου ἔχει καταθεθεῖ ἀπὸ τὴν ἴδια στὴν Ἑστία Νέας Σμύρνης, ἐνῶ ἄλλα δύο βρῖσκονται στὰ χέρια ἰδιωτῶν, οἰκειῶν τῆς προσώπων: τῆς κυρίας Λένας Σαββίδη στὴν Ἀθήνα καὶ τῆς κυρίας Ἀνθῆς Κατσιρικοῦ στὰ Χανιά. Τὶς εὐχαριστῶ γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ καὶ τὶς δυὸ.

στον άξονα του χρόνου. Για να έχει ο χρήστης εύκολη πρόσβαση στις ζητούμενες επιμέρους ένότητες ακολουθήθηκε, κατά περίπτωση, ή ειδο-λογική κατάταξη. Διαχωρίστηκαν τὰ δημοσιευμένα από τὰ άδημοσίευτα ή ανέκδοτα έργα, τὰ γραπτά κείμενα από τὰ εικαστικά σχέδια, τὸ έντυπο από τὸ χειρόγραφο χαρτί. "Ας σημειωθεί ὅτι διατηρήθηκε ή ὀρθογραφία τῆς συγγραφέως, προκειμένου για τίτλους έργων ή κείμενα της πού παραθέτουμε στὸν Κατάλογο. Ἡ ὕλη πού ή συγγραφέας πρό-όριζε για ἐξαφάνιση διαφυλάχθηκε. Μὲ τὸν κερματισμὸ αὐτῆς τῆς ἐνό-τητας, τὰ διάσπαρτα πλέον κείμενα τοποθετήθηκαν στοὺς οἰκίους φα-κέλους φέροντας τὴν ἔνδειξη «Για πέταμα» ὡς ὑπόμνηση: μαρτυροῦν για τὴ στάση τῆς δημιουργοῦ ἀπέναντι στὸ ἴδιο της τὸ ἔργο ή στοὺς κριτές του.

Ἡ ταξινόμηση ἀπέδωσε συνολικὰ δέκα ἀρχειακοὺς φακέλους. Προβήκαμε δυὸ φορὲς σὲ «νόμιμες» αὐθαιρέσιες προσθετικοῦ χαρα-κτῆρα. Πρῶτα, τὰ **ἐμβόλιμα μέλη**: μὲ τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων εἰσαγωγή στὸν Κατάλογο ὀρισμένων έργων τῆς συγγραφέως συμπληρώσαμε κά-ποια κενά. Πρόκειται για ἔνθετο ὕλικὸ πού δὲν συμπεριλαμβανόταν στὸν ἀρχικὸ πυρῆνα. Προέκυψε στὴ διαδικασία καταγραφῆς ἀπὸ δωρεές. Ἐνσωματώθηκε, δίχως νὰ νοθεύει τὸ κυρίως Ἀρχεῖο – ἐφόσον **δηλώ-νεται μὲ ἀστερίσκο**. Ὑστερα, οἱ **προσθῆκες**: ή δεύτερη αὐθαιρέσια ἐγκείται στὸ ἀνοιγμα ἐνὸς νέου φακέλου (ὁ ὑπ' ἀρ. 7), τιτλοφορημένου «Προσθῆκες», μὲ δημοσιεύματα πού ἀναφέρονται στὴν ἴδια καὶ στὸ ἔργο της. Χρονολογικὰ ἔπονται ὄχι μόνου τοῦ θανάτου τῆς συγγραφέως ἀλλὰ καὶ τῆς ἡμερομηνίας πού κατατέθηκε ή δωρεά: οἱ νέες προσκλήσεις δί-νουν τὴ δυνατότητα στὸ Ἀρχεῖο νὰ παραμείνει ἀνοιχτό, ὡς ἡχεῖο ὅπου θὰ ἐγγράφονται οἱ δεκτικότητες ἀπέναντι στὸ συντελεσμένο ἔργο ἀλλὰ καὶ στὶς ἐνδεχόμενες ἐκδόσεις ἀδημοσίευτων κειμένων της.

"Αν καὶ τὸ τέλος τῆς μακρᾶς ζωῆς της, στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1990, ἔμεινε ἀσχολίαστο σχεδὸν ἀπὸ τὶς ἐφημερίδες, ὡστόσο διαπι-στῶνουμε ὅτι ή γονιμότητα τῶν γραφτῶν της μοιάζει ἀντιστρόφως ἀνά-λογη τοῦ καιροῦ πού περνάει. Σήμερα, ή προσοχή ἐστιάζεται ὀλοένα καὶ περισσότερο στὰ δημιουργήματά της, στὶς διαδρομὲς τοῦ βίου της, στὸ παράδειγμά της – δηλαδή, στὸ ἄθροισμα ὄλων ἐκείνων τῶν στοιχείων πού τοποθετοῦν μὲν αὐτὴ τὴν αἰρετικὴ γυναικεῖα φυσιγνωμία μέσα

στην ιστορία τῶν γραμμάτων, στὸ πολιτικὸ γίγνεσθαι, ἐνῶ παράλληλα τὴ θέτουν ἔξω ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ προβλέψιμου ἢ τοῦ αὐτονόητου.

III

Γιὰ τὴν παρακολούθηση τοῦ Καταλόγου σημειώνουμε ἐξαρχῆς ὅτι τὸ ὀδηγητικὸ νῆμα συνυφαίνεται μὲ τὴ ροὴ τῶν ἱστορικῶν συμβάντων. Οἱ δεῖκτες πορείας ἐνὸς κομματιοῦ τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ προβάλλουν ἰδεατὰ κατὰ τὴν ἀπογραφὴ τῶν περιόδων πού συντάσσονται ἀπὸ πραγματολογικὰ στοιχεῖα τῆς μικροῖστορίας, δηλαδὴ χνάρια τοῦ ἀτομικοῦ βίου τῆς συγγραφέως. Γι' αὐτὸ καὶ τέθηκαν στὸν Κατάλογο κάποιες ἐπικεφαλίδες-σταθμοί. Μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ συλλάβουμε τὴν καμπύλη τῆς πνευματικῆς συγκομιδῆς στὴν ἐξέλιξή της. Μὲ τὴ συναγωγή νέων τίτλων, πού γιὰ πρώτη φορὰ καταλογογραφοῦνται ἐδῶ, ἀρτιώνεται ἢ εἰκόνα τῆς γυναίκας πού συγγράφει, παίρνει ὑπόσταση ἢ μορφὴ τῆς στρατευμένης διανοοῦμενης. Ἡ συνολικότερη ἐποπτεία τῶν δημιουργημάτων της μᾶς ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι θὰ ἦταν σκόπιμη ἢ ἔκδοση μιᾶς ἐργογραφίας τῆς "Ἑλλης Παπαδημητρίου". Ἐκτὸς ἀπὸ συνεισφορὰ στὴν ἐρμηνεία τοῦ ἀνθρώπου στὴ μοναδικότητά του, ἢ συγκεντρωτικὴ εἰκόνα τῆς πνευματικῆς παραγωγῆς λειτουργεῖ σὲ μιὰ εὐρύτερη κλίμακα καὶ ὡς χαρτογράφηση μιᾶς ἐποχῆς πού τείνει νὰ καλύψει ὀλόκληρο σχεδὸν τὸν εἰκοστὸ αἰῶνα.

IV

Σκέψεις γιὰ ἓνα ὑστερόγραφο προκαλεῖ ἡ στενὴ ἀπτική σχέση πού ἀποκαθιστᾶ κανεὶς δουλεύοντας ἓνα ἀρχεῖο.

Τὸ ἐρέθισμα δίνει ἡ ἴδια ἢ **γραφικὴ ὕλη** – ἓνα στοιχεῖο πού ἔμεινε ἀσχολίαστο στὸν Κατάλογο. Τὰ ποικίλα εἶδη χαρτιῶν, μολυβιῶν καὶ οἱ τρόποι πού χρησιμοποιήθηκαν δηλώνουν ἔμμεσα τὶς ὑλικὲς συνθήκες, κυρίως τὴ σχετικὴ ἔνδεια μέσα στὴν ὑποία παράγονται οἱ γραφές. Ἡ

---

9. Τὴ μόνη δημοσιευμένη –ἀπ' ὅσο γνωρίζω– ἐργογραφία τὴ χρωστᾶμε στὴν ποιήτρια Βικτωρία Θεοδώρου. Βρίσκεται ἐνσωματωμένη στὸ ἄρθρο «Ἡ Ἑλλη Παπαδημητρίου στὶς ἀναμνήσεις μου», *Σαμιακὴ Ἐπιθεώρηση*, τ. 12, τχ. 43 (Μάιος 1996), σ. 156. Ἡ Θεοδώρου στηρίζεται σὲ προσωπικὲς ἀναμνήσεις καὶ μεταδίδει ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες.

οικονομία είναι συνήθεια που χαρακτηρίζει τις περασμένες γενιές, ακόμη κι όταν αΐρονται οι αιτίες που την προκαλούν. Μεταπολεμικά, τὰ μεροκάματα ἦσαν ἀμελητέα μπροστά στο κόστος ἀπόκτησης ἐνός ἐργαλείου ὅπως ἡ γραφομηχανή. Ἡ Παπαδημητρίου δὲν διέθετε κατ' οἶκον εὐκολίες τοῦ τύπου αὐτοῦ – συνήθιζε νὰ δίνει τὰ χειρόγρατά της γιὰ δακτυλογράφηση ἔξω, δηλαδή κατέφευγε στο Ἴδρυμα Μέλπωσ καὶ Ὀκτάβιου Μερλιέ. Σὲ φτηνά στρατσόχαρτα, μπλοκάκια, κόλλες μὲ τὴ σφραγίδα τοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ στὴ μιὰ ὄψη, ἢ σὲ χαρτί ἀπὸ τὰ τότε σκληρὰ κουτιά ἀφίλτρων τσιγάρων ἀποτύπωνε μὲ μολύβι κάποια ἀπὸ τὰ ποιήματά της. Ὁ τρόπος χρήσης τοῦ χαρτιοῦ ἐν μέρει παραπέμπει στὴν ἀτομικὴ βιοθεωρία της, ἴσως στο βαθύτερο νόημα μιᾶς ἀσκητικῆς (ἄραγε καὶ αἰσθητικῆς;) μὲ στοιχεῖα θεολογίας, πού διαμόρφωσε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς προπολεμικῆς μαθητείας της στὸν Κόντογλου¹⁰.

Τελικά, ἡ στάση ζωῆς της καθορίζεται ἀπὸ τὴς ἐμπόλεμες συνθῆκες. Ὁ τρόπος χρήσης τοῦ χαρτιοῦ ἀπεικονίζει πάνω ἀπ' ὅλα τὴς πολλαπλὲς ἀποδημίες, τὴς δύο δικτατορίες, τὴ δράση της στὸν ἀντιφασιστικὸ ἀγώνα, τὴν ἐξορία καὶ φυλακὴ στὴ Μέση Ἀνατολή – τὴν ἀνθρώπινη περιπέτεια.

Οἱ πρόχειρες βιαστικὲς ἐγγραφὲς μὲ μολύβι, τὰ παράταιρα σκισμένα χαρτιά ἐκφράζουν ἀπὸ μόνα τους, τὸ ἴδιο καλὰ μὲ τὰ κείμενα, τὴν ἀσθματικὴ νομαδικὴ πλευρὰ τῆς ὑπαρξῆς της, τὴς μετατοπίσεις μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν ἐκάστοτε πατρίδα, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀεικίνητο τῶν ἄλλων ἐξαισίων ἀποδράσεων στοὺς, τότε ἀκόμη ἀνεξερευνήτους ἀπὸ τοὺς γηγενεῖς, ἑλληνικοὺς τόπους. Ὅλα ἀποτυπώνονται στο γραπτὸ καὶ φωτογραφικὸ της ἔργο.

Γιὰ τὴν Ἑλλη Παπαδημητρίου ὁ ἐρχομὸς στὴν Ἑλλάδα θὰ σημάνει καὶ τὴν ἀπαρχὴ μιᾶς διαδικασίας, κατὰ τὴν ὁποία ἡ νεαρὴ γεωπόνος ἀλλάζοντας ἐπαγγελματικὸ προσανατολισμὸ –ἀρνούμενη τὸν οἰκογενειακὸ προκαθορισμὸ– βαθμιαῖα ἐγκαταλείπει τὴς ἀστικὲς ἰδεολογικὲς ἀποσκευὲς της γιὰ νὰ ἐνταχθεῖ, μεταγενέστερα, στὸν χῶρο τῆς κομου-

10. Ὁ Κόντογλου, πού κατάγεται ἀπὸ τὰ μέρη της, εἶναι γιὰ τὴν Ἑλλη καὶ ὁ κύριος δίαυλος πού τῆς μεταγγίζει, μετὰ τὸ 1922, ἐδῶ, στὴν Ἑλλάδα πιά, τὰ νάματα μιᾶς παιδείας πού ἔχει ὡς κέντρο ἀναφορᾶς της τὸ ἐκεῖ: τὴν Ἀνατολὴ μὲσω τῆς Ὁρθοδοξίας. Γιὰ τὸν Φ. Κόντογλου, βλ. Κατάλογος, φάκελος 9.

νιστικής Ἀριστερᾶς. Ἡ ἐπιλογή ἔχει τὸ τίμημά της. Τὰ ἀγαθὰ τῆς εὐταξίας καὶ τῆς οικονομικῆς σταθερότητας φέρουν ἡμερομηνία λήξεως. Ἡ γυναίκα ἡ ὅποια δηλώνει ἐπάγγελμα συγγραφέας, τὴ μετεμφυλιακὴ ἐποχὴ, δὲν ἀντιστοιχεῖ πλήρως στὴν εἰκόνα τῆς διανοούμενης πού, διαθέτοντας μόνιμη στέγη, ἐργάζεται σὲ ἕναν χώρο περισυλλογῆς πλαισιωμένη ἀπὸ τὰ βιβλία της. Καὶ ὅταν ἀκόμη δὲν ζεῖ ἀντιμέτωπη μὲ τὴν ἴδια τὴ δίωξη, βιώνει –μαζὶ μὲ πολλοὺς ἄλλους– τὸν φόβο τῆς δίωξης.

Τὸ Ἀρχεῖο πού καταλογογραφεῖται, ἂν καὶ σχεδὸν σύγχρονό μας, εἶναι μὲ μιὰ ἔννοια παλαιᾶς κοπῆς. Μέσα ἀπὸ αὐτὸ πιστοποιεῖται τὸ τέλος μιᾶς μακραίωνης ἐποχῆς, τῆς χειρωνακτικῆς, καὶ γίνεται αἰσθητὴ ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸ χειρόγραφο στὴ γραφομηχανή, πολὺ πρὶν ἢ εἰσαγωγῇ τῆς χρήσης τοῦ ὑπολογιστῆ μεταβάλλει τὶς συνήθειες. Ἀναδεικνύεται ἡ σημασία τοῦ τυπωμένου χαρτιοῦ ὡς σχεδὸν μοναδικοῦ –καὶ πάντως, ἀκόμα τότε, κραταιοῦ– μέσου ἐπικοινωνίας γιὰ τὴ διάδοση τῶν ἰδεῶν. Καθὼς συνοψίζει τὶς συνήθειες τῆς ἀνάγνωσης, τῶν ἐφήμερων σημειώσεων, τῆς ἀντιγραφῆς, τῆς ἀπομνημόνευσης, ὡς καὶ –ἐμμεσα– τῆς ἀποστῆθισης, ὑπενθυμίζει τὴν ἰσχυρὴ παρουσία τῆς γραφῆς σὲ ἕναν κόσμο πού ἀλλάζει.

Ἐδῶ τὸ ὑστερόγραφο κλείνει: ἀπὸ τὸν μικρόκοσμο, ἀπὸ τὰ χαρτιά καὶ τὰ μολύβια φθάνουμε στὸν πυρῆνα. «Ἡ ζωὴ στὰ ἐξ ὧν συνετέθη.» Θὰ καταφύγω στὰ δικά της λόγια, ὅταν ἀναθυμᾶται τὴν ἐξορία της καὶ τὴ φυλάκισή της στὸ στρατόπεδο τῆς Μέσης Ἀνατολῆς, εἴκοσι χρόνια μετὰ:

Σὲ τέτοιες καταστάσεις, πού λείπουν τόσα, παίρνουν μοναδική, ἀλογάριαστη σημασία καὶ τὰ πνευματικὰ ἐφόδια, ποιήματα, τραγούδια, σχέδια, ἔργα γνώριμα – ὅπως παίρνει σημασία ἰδιαιτέρη καὶ μιὰ φαουλὰδα. **Ἐκεῖ μᾶς λείψανε καὶ βιβλία καὶ χαρτιά, πουθενὰ «διανόηση», τριγύριζε ἡ μνήμη χωρὶς βοηθήματα¹¹.**

11. Ἐλλη Παπαδημητρίου, «Οἱ Ἕλληνες πρόσφυγες στὴ Μέση Ἀνατολή» (ἀπόσπασμα), *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, ἔτος Η', τ. 15, τχ. 87-88 (Μάρτιος-Ἀπρίλιος 1962), σ. 504. Ἡ ὑπογράμμιση εἶναι δική μου. Στὰ κείμενα τῆς ἐξόριστης λογισούνης ἡ διαπίστωση αὐτὴ συνιστᾷ κοινὸ τόπο: ἡ σπάνις τῶν βιβλίων μνημονεύεται –τὴν ἴδια ἐποχὴ– καὶ στὶς ἡμερολογιακὰς ἐγγραφὰς τοῦ Σεφέρη. Ὅταν τὸ ἔντυπο εἶναι δυσεῦρετο, ἡ χειρόγραφη ἀναπαραγωγὴ του τείνει συχνὰ νὰ καλύψει τὸ κενό.

Τὸ ἀντικείμενο τῆς κατάταξης ποὺ ἀκολουθεῖ συγκροτοῦν γραφτὰ κάθε λογῆς. Τὸ χαρτί, τὰ τυπογραφικὰ δοκίμια, οἱ εἰκόνες, τὰ σχέδια καὶ τὰ γράμματα μποροῦν νὰ λογαριαστοῦν, νομίζω, ὡς τὸ μόνο ἐκεῖνο ὑλικὸ ἀγαθὸ ποὺ παρουσίασε ἀξζητική τάση στὴ διάρκεια ζωῆς τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου – ἄλλωστε, τὴ συντρόφευσε σχεδὸν ὡς τὸ τέλος. Ἐκεῖνη ὕρισε τὴν κληροδοσία: ἡ περιουσία της ἔγινε κοινὸ κτῆμα – μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ὅλοι εἴμαστε ἀποδέκτες. Ἄλλωστε, ὅπως ἔγραψε καὶ ὁ Τσβετὰν Τοντόροφ, τὰ βιβλία εἶναι τὸ δῶρο τῶν νεκρῶν.

Τὰ γραπτὰ τεκμήρια γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου εἶναι ἐλάχιστα, συγκρινόμενα μὲ τὶς σκόρπιες ἀλλὰ πλούσιες ἀναμνήσεις ὅσων τὴ γνώρισαν ἀπὸ κοντά. Τὸ πληροφοριακὸ βιογραφικὸ ὑλικὸ στὸ ὁποῖο στηρίχθηκα ἀνήκει ὀριακά, καὶ αὐτό, στὸν προφορικὸ λόγο. Στὴν ἐκπόνηση τῆς ἐργασίας αὐτῆς μοῦ συμπαραστάθηκαν πολλοί. Πρῶτα ἀπ' ὅλους θὰ ἤθελα νὰ ἀναφέρω τὶς παλαιότερες συναδέλφους μου στὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν, τὶς κυρίες Θάλεια Κουτούζου-Μπίρη καὶ Μαρία Ἀσβέστη, δίχως τὴ συνδρομὴ τῶν ὁποίων ἡ δουλειὰ αὐτὴ δὲν θὰ εἶχε κἂν ξεκινήσει. Εὐχαριστῶ ἀκόμα τὴν κυρία Χριστίνα Βάρδα τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Λογοτεχνικοῦ Ἀρχείου, τὸν διευθυντὴ τοῦ Μουσείου Μπενάκη κύριο Ἄγγελο Δεληβορριά, τὸν διευθυντὴ τοῦ Μουσικοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου κύριο Μάρκο Δραγοῦμη, τὸν διευθυντὴ τῶν Ἀρχείων Σύγχρονης Κοινωνικῆς Ἱστορίας κύριο Φίλιππο Ἡλιοῦ. Τέλος, τὴν κυρία Λένα Σαββίδη, ἡ ὁποία ἔθεσε ἀπλόχερα στὴ διάθεσή μου τὸ ὑπὸ ἐκδοσὴ σημαντικὸ ἀρχεῖο ὑλικὸ, καθὼς καὶ τὴν Κλειῶ Μποσταντζόγλου, ποὺ μὲ πολλοὺς τρόπους ἐνθάρρυνε τὴν ἔρευνα.

Κατάλογος Ἀρχείου

Ἀρχεῖο Ἑλλης Παπαδημητρίου τοῦ Στυλιανοῦ καὶ τῆς Ἄννας,
τὸ γένος Ἀριστομένη Λάσκαρι (Σμύρνη 1906 - Ἀθήνα 1993)

ΓΡΑΦΤΑ ΤΕΚΜΗΡΙΑ

ΦΑΚΕΛΟΣ 1

Οἰκογενειακὰ κειμήλια: ἀπὸ τῆ Σμύρνη στὴν Ἀθήνα
Ἡ πρὸ καὶ μετὰ τὴν Καταστροφὴ περίοδος

1.1. Δημοσιευμένα κείμενα (1922-1931)

τῆς Ἄννας Λάσκαρι Παπαδημητρίου¹

Κοινωνικὴ καὶ ἱστορικὴ μελέτη περὶ φυσικῶν τέκνων, Φεμινιστικὴ Βιβλιοθήκη μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Συνδέσμου Ἑλληνίδων Ὑπὲρ τῶν Δικαιωμάτων τῆς Γυναίκης, Ἐκδοτικὸς οἶκος Ἀθηνᾶ, Διευθυντὴς Α.Ι. Ράλλης, Εὐριπίδου.

---

1. Ἡ Ἄννα Λάσκαρι Παπαδημητρίου (†1968), ἡ μητέρα τῆς Ἑλλης, ἦταν κόρη τῆς Αἰκατερίνης Ἀθηνογένη καὶ τοῦ Ἀριστομένη Λάσκαρι. Παντρεύτηκε στὴ Σμύρνη, στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰώνα, τὸν Στυλιανὸ Παπαδημητρίου καὶ εἶχαν δύο παιδιά – τὴν Ἑλλή καὶ τὸν Μάριο. Ἡ οἰκογένεια τῆς μητέρας ἔβγαλε ἐγγράμματα καὶ λόγιες γυναῖκες: ἡ ἴδια ἡ Ἄννα στάθηκε πρωτοπόρα φυσιογνομία τοῦ γυναικείου κινήματος στὴν Ἑλλάδα ὡς ἐπιστήμονας, νομικὸς εἰδικευμένη στὰ δικαστήρια ἀνηλίκων, ἐνῶ ἡ ἀδελφὴ τῆς, Πολύμνια Λάσκαρι, ὑπῆρξε λαμπρὴ καθηγήτρια στὸ Νεοελληνικὸ Ἰνστιτούτο τῆς Σορβόννης. Ἡ τρίτη κόρη (Βελούδα :) παντρεύτηκε τὸν Θεμιστοκλῆ Σοφοῦλη. Βλ. Octave Merlier, *Polymnie Lascaris*, Extrait des Études Néohelléniques, τ. 2, 1969-1970, Αἴξ-ἄν-Προβάνς, 1970, σσ. 13-22. Ἐπίσης Ε. Ἀβδελά - Α. Ψαρρᾶ, *Ὁ φεμινισμὸς στὴν Ἑλλάδα τοῦ μεσοπολέμου. Μία ἀνθολογία*, Ἀθήνα 1985, σσ. 39-42 καὶ 71.

6, 'Αθήνα, σσ. 32. Βιβλίο. Διάλεξη τῆς Α.Π. στὸ 'Ελληνικὸν Ὠδεῖον στὶς 25 Φεβρουαρίου 1922².

Παιδικὰ δικαστήρια, 'Εκδοτικὴ 'Εταιρία 'Αθηνᾶ, 'Αθήνα 1927, σσ. 32. Βιβλίο. Εἰσήγηση στὸν Σύνδεσμο Ὑπὲρ τῶν Δικαιωμάτων τῆς Γυναίκος.

«Τὰ παιδικὰ δικαστήρια, τὸ παιδί», *'Επιστημονικὸν Περιοδικὸν τῆς Γεν[ικῆς] 'Εταιρείας πρὸς Προστασίαν τῆς Παιδικῆς καὶ 'Εφηβικῆς Ἡλικίας*, ἔτος Β', τχ. 5 (Ἰανουάριος / Φεβρουάριος 1931), στὸ ὀπισθόφυλλο: «Τυπογραφεῖον Φυλακῆς-Σχολῆς 'Αβέρωφ», 'Αθήνα, σσ. 76+2, τὸ ἄρθρο στὶς σσ. 3-27 (ιδιόχειρες σημειώσεις τῆς συγγραφέως).

Ἔντυπα / φυλλάδια ἄλλων σχετικὰ μὲ τὰ Δικαστήρια Ἀνηλίκων

Α. Ρηγιανάκος, εἰσαγγελέας ἐφετῶν, *Περί τῆς ἀνάγκης τῆς ἰδρύσεως παιδικῶν δικαστηρίων*, Σύλλογος Προστασίας Κρατουμένων Γυναικῶν καὶ Ἀνηλίκων. Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Π.Δ. Κυριακοῦ, 'Αθήνα 1927 (μὲ ἰδιόχειρη ἀφιέρωση τοῦ συγγραφέως στὴν Ἄννα Παπαδημητρίου).

J.A. Lovat-Fraser, M.A. Barrister-at-Law, *Child Offenders - A Programme*, State Children Association, 117 Picadilly, W.1, σσ. 14.

Juvenile Court Standards, σσ. III-VI + 1-10 (λείπει τὸ ἐξώφυλλο).

1.2. Ἀ δημοσίευτα (;) κείμενα (1925-1948) τῆς Ἄννας Παπαδημητρίου

α. Ἐπιστολογραφία

'Αποστολέας ἡ Α.Π. Ἀποδέκτης ἡ Lady Aberdeen, πρόεδρος τοῦ Διεθνoῦς Συμβουλίου Γυναικῶν. Ἡμερομηνία, 14/10/1925. Δακτυλόγραφο ἀντίγραφο, μόνόφυλλο, ἀνυπόγραφο.

'Αποστολέας ἡ Α.Π. Ἀποδέκτης ἡ Lady Aberdeen. Δακτυλόγραφο ἀντίγραφο, δίφυλλο, ἀνυπόγραφο, χ.χ.

'Αποστολέας ἡ Α.Π. Ἀποδέκτης τὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν. Δακτυλόγραφο

2. Ἀγγλικὴ Πασσιᾶ, «Ἰδεολογικὰ ρεύματα καὶ ἐκδόσεις, ἀναζητήσεις καὶ καινοτομίες σὲ μιὰ Ἑλλάδα ποὺ ἄλλαζε» στὸ ἀφιέρωμα «Ἡ περιπέτεια τοῦ βιβλίου στὴν Ἑλλάδα», *Ἡ Καθημερινή*, 9 Μαΐου 1999, σσ. 6-8, ὅπου πληροφορίες καὶ ἀναδημοσίευση τοῦ ἐξωφύλλου.

άντιγραφο, σσ. 16, χ.χ. αλλά μεταξύ 1925-1929 / αναφορές στη Μικρασιατική Καταστροφή³.

Ἐπιστολέας ὁ Charles L. Chute, γενικὸς γραμματέας τῆς National Probation Association (Νέα Ὑόρκη). Ἀποδέκτης ἡ Α.Π. (Ἀθήνα). Ἡμερομηνία, 20/2/1926. Δακτυλόγραφο, χαρτὶ ἔντυπο μὲ φίρμα καὶ ὀνόματα μελῶν.

β. Ἐπιστημονικὰ ἄρθρα

Α.Π. *Περὶ τοῦ ζητήματος τῶν παιδικῶν δικαστηρίων*. Διάλεξι στὴν Πάντειο Σχολή (Ἀπρίλιος 1948). Ἄτιτλο, δακτυλόγραφο, δύο ἀντίτυπα (σσ. 1 ἄ.ἄ. + 1-28).

Α.Π. *Μιὰ θεωρία περὶ μητρικῆς ἀγάπης*, δακτυλόγραφο, σσ. 26, χ.χ.

1.3. Νεκρολογίες γιὰ τὴν Ἄννα Παπαδημητρίου

Ἀγγελτήριο κηδείας. *Τὰ Νέα*, Σάββατο 28/9/1968 (ὀλόκληρο τὸ φύλλο τῆς ἐφημερίδας).

«Ἄννα Παπαδημητρίου», *Μικρασιατικὴ Ἠχώ*, μηνιαία ἔκδοσις Ἐνώσεως Σμυρναίων, ἀρ. φύλλου 101, Αὐγούστος - Ὀκτώβριος 1968, Ἀθήνα. Ἄρθρο ἀνυπόγραφο, φωτογραφία τῆς Α.Π. (ὀλόκληρο τὸ φύλλο).

«Νεκρολογία. Ἄννα Παπαδημητρίου: μορφὲς ποῦ φεύγουν», *Ἡ Ἀναγέννησις τῆς Νέας Σμύρνης*, διευθυντῆς Ἀχιλλεὺς Ἀραγιάννης, ἔτος Β', ἀρ. φύλλου 41, Σάββατο 12/10/1968. Ἄρθρο δίστηλο, ἀνυπόγραφο, φωτογραφία τῆς Α.Π. (ὀλόκληρο τὸ φύλλο).

«Ἄννα Παπαδημητρίου. Νεκρολογία», *Ἑλλάς - Ἀνεξάρτητος Σαμιακὴ Ἐφημερίς*, διευθυντῆς Κώστας Ι. Πτίνης, Τετάρτη 16/10/1968. Ἄρθρο μὲ ὑπογραφή: Θ (:), ὀλόκληρο τὸ φύλλο.

«Ἄννα Παπαδημητρίου. Πένθη», *Κῆρυξ Νέας Σμύρνης*, διευθυντῆς Εὐάγγελος Δαδιώτης, Σάββατο 19/10/1968. Λόγος ἐπικήδειος τοῦ Διονυσίου Τροβᾶ, ἐκπροσώπου τοῦ Ὑπουργείου Κοινωνικῆς Προνοίας καὶ συνεργάτη τῆς ἐφημερίδας. Ἄρθρο τρίστηλο, ὀλόκληρο τὸ φύλλο.

3. Ἐκθεση τῆς Α.Π., ἀντιπροσώπου στὸ Διεθνὲς Συνέδριο Γυναικῶν στὴν Οὐάσινγκτον τὸ 1925. Βλ. Ε. Ἀβδελαῖ - Α. Ψαρρᾶ, ὁ.π., σ. 529.

Πληροφορίες για τη δράση και τη θανή της "Αννας Παπαδημητρίου. Χειρόγραφο άτιτλο σημείωμα, άνυπόγραφο, χ.χ. άλλά μετά τὸ 1968.

**1.4. Φωτογραφικό άρχείο οίκογενείας:
Στέλιος Κ. Παπαδημητρίου (1875-1935);
"Αννα Άριστομένους Λάσκαρι**

Σμύρνη, πρίν τήν καταστροφή τὸ 1922

Αικατερίνη Άθηνογένους (γενν. 1845), μετέπειτα σύζυγος Άριστομένους Λάσκαρι, κόρη τὸ Ἐμμανουήλ Άθηνογένους (γενν. 1800) καὶ τῆς Μαρίας Γεωργίου Αάτρη. Γιαγιά τῆς "Ελλης Παπαδημητρίου ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς μητέρας.

Στέλιος Κ. Παπαδημητρίου, ὁ πατέρας. Χειρόγραφή ἔνδειξη «Kodak» καὶ ἀφιέ-
ρωση: «My good wishes for a prosperous and happy New Year, Smyrna 1896».

"Αννα Α. Λάσκαρι, ἡ μητέρα. Φίρμα φωτογράφου: N.J. Athanassiades, rue Franque, Smyrne, χ.χ.

Ἐ φάκελος περιέχει ἐπίσης:

Άγγελτήριο ἀρραβώνων «τῆς "Αννης Α. Λασκάρεως με τὸν Στυλιανὸ Κ. Παπαδημητρίου», Ἐφημερίδα Ἀρμονία, Σμύρνη. Ἀπόκομμα, χ.χ. άλλά περὶ τὸ 1898.

Δύο φωτογραφίες μεταγενέστερες τὸ 1922.

* Πολύμνια Λάσκαρι (1884-1969), ἀδελφή τῆς "Αννας Παπαδημητρίου, Παρίσι 1930 (;)⁴.

Στέλιος Παπαδημητρίου, μεταγενέστερη τὸ 1922 φωτογραφία ταυτότητας.

Ἐνθυμήματα διάφορα τὸ Ἰάριου Στ. Παπαδημητρίου⁵.

Παιδικὴ φωτογραφία τὸ Ἰ.Π. με ναυτικὰ ρούχα (χ.χ., φίρμα φωτογράφου: Rhomaidis / Horowitz, Athènes).

Νεανικὴ φωτογραφία τὸ Ἰ.Π. (χ.χ., φίρμα φωτογράφου δυσανάγνωστη).

4. Δωρεὰ τῆς Θάλειας Κουτούζου-Μπίρη (1999).

5. Ἐ ἄδελφὸς τῆς "Ελλης ἔθεσε τέρμα στὴ ζωὴ του στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τὸ 1950, στὴ Σάμο.

Νεανική φωτογραφία τοῦ Μ.Π. (χ.χ., φίρμα φωτογράφου: Nelly's Athènes, Hermes 49).

Ἰδιόγραφο παιδικό σημεῖωμα τοῦ Μ.Π. πρὸς τὴ μητέρα του.

«Δελτίον Ταυτότητος τοῦ Παρέδρου Μέλους Μαρίου Παπαδημητρίου. Ἀεροπορικὴ Ἐνωσις Ἀθηνῶν. Ἐν Ἀθήναις 28.1.32.»

«Ὁ Προφῆτης Ἡλίας, ὁ Θεσβίτης. Εἰς μνημόσυνον τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Μαρίου Παπαδημητρίου», ὑπογραφή: Φώτης Κόντογλου. Φωτογραφία ἔργου ποῦ φυλάσσεται στὸ Ἐκκλησιαστικὸ Μουσεῖο Σάμου (;), *Σαμιακὴ Ἐπιθεώρηση*, διευθυντῆς Κώστας Καραθανάσης, ἔτος Β', τ. 8, τχ. 31-32 (Ἀπρίλιος 1985), σ. 82 (σπάραγμα).

Ἑλλή Στ. Παπαδημητρίου, Σμύρνη 1906 - Ἀθήνα 1993. Παιδικὲς φωτογραφίες σὲ ὑπαίθριους χώρους τῆς Σμύρνης (χ.χ. ἀλλὰ περὶ τὸ 1910-1915).

«Βιογραφικὰ Οἰκογενεῖας Παπαδημητρίου». Δακτυλόγραφο κείμενο τῆς Ἑλλῆς Παπαδημητρίου, συνταγμένο στὴ δεκαετία τοῦ 1960 γιὰ τὸ ΚΜΣ, σσ. 1-15, ἀδημοσίευτο.

* Σκαρίφημα γενεαλογικοῦ δέντρου ἐπιφανῶν σμυρναϊκῶν οἰκογενειῶν. Περιλαμβάνεται καὶ κλάδος τῶν προγόνων τῆς Ἑλλῆς Παπαδημητρίου. Φωτοτυπία, δεκασέλιδο⁶.

ΦΑΚΕΛΟΣ 2

Ἀρχεῖο τοῦ ποιητῆ Φώτη Ἀγγουλέ (Τσεσμέσ 1911 - Χίος, 27 Μαρτίου 1964)⁷

6. Ὁ κύριος Στέφος Ἀλευράς καταγωγῆς σμυρναϊκῆς καὶ μέλος τῆς Ἑλληνικῆς Ἑραλδικῆς Ἐταιρίας ἔθεσε εὐγενικὰ στὴ διάθεσή μου, τίς πληροφορίες καὶ τὸ ὕλικό -γι' αὐτὸ καὶ τὸν εὐχαριστῶ.

7. Ἡ Ἑλλῆ Παπαδημητρίου γνῶρισε τὸν Φώτη Ἀγγουλέ ἐξόριστο στὴ Μέση Ἀνατολή (βλ. φάκελος 2.2. καθῶς καὶ 3.1, ὑποσημ. 10). Ὁ Ἀγγουλές γεννήθηκε στὴ μικρασιατικὴ ἀκτή, στὸν Τσεσμέ. Μὲ τὸν διωγμὸ τοῦ 1914, ἡ οἰκογένειά του ἐγκαταστάθηκε στὴ Χίο. Τὰ πρῶτα χρόνια τὰ εἶχε βοηθώντας τὸν πρόσφυγα πατέρα του ποῦ ἦταν ψαράς, ἐνῶ συγχρόνως πήγαινε στὸ σχολεῖο - ὡς τῆ Γ' Δημοτικοῦ. Ἀργότερα, μαθητευόμενος τυπογράφος, ἐκδίδει τὸ 1931 τὸ ἔργο *Ὁ λαὸς τῆς πατρίδας μου* (Τσεσμέσ). Στὸν πόλεμο τοῦ 1940 περνάει στὴ Μέση Ἀνατολή, κατατάσσεται ἐθελοντῆς καὶ φυλακίζεται μαζί με 15.000 στρατιῶτες ἀντιφασίστες. Τὸ 1945 ἀφήνεται ἐλευ-

2.1. Έκδόσεις έργων του (1934-1963)

Άμβασιά, ποιήματα. Άθήνα, Τυπ. Πυρσοῦ Α.Ε., 1934, σσ. 30. [Άμβασιά = στὰ σανσκριτικά, τὸ γέμισμα τοῦ φεγγαριοῦ.]

Ὁ λαὸς τῆς πατρίδας μου, τραγούδια τοῦ Τσεσμέ καὶ τῆς Κάτω Παναγιᾶς. Ἐκδοτικὸν καὶ Καλλιτεχνικὸν Τυπογραφεῖον Ἐλευθερίας, Χίος 1936, σσ. 32. Ἔντυπη ἀφιέρωση: «Στὸν φίλο μου λογοτέχνη Ἡρακλῆ Παπαδόπουλο» καὶ ἰδιόχειρη ἀφιέρωση τοῦ συγγραφέα στὸν λογοτέχνη Ἀλέκο Γ. Παπαγεωργίου, Χίος 7/8/1939.

Φλόγες τοῦ δάσους. Εἶσαι ἢ Ἑλλάδα, στέκεις πάνω ἀπὸ τῆς ζωῆς τὰ ταπεινά καὶ μετ' ὀλοκαύτωμά σου φέγγεις γιὰ νὰ βλέπει ὁ κόσμος νὰ περνᾷ. Τύποις Α. Γιούλη, 32 Ἐμάντ ἐλ Ντίν, Κάιρο 1944, σσ. 34.

Πορεία μέσα στὴν νύχτα. Τυπογραφεῖα τῆς ἐφημερίδας *Χιακὸς Λαὸς*, Χίος 1958, σσ. 6 ἄ.ἄ. + 1-70. Τυπώθηκε σὲ 2.500 ἀντίτυπα. Ἀφιέρωση χειρό-

---

θερος, ἀλλὰ συλλαμβάνεται ξανά τὸ 1946 καὶ τὸ στρατοδικεῖο τὸν καταδικάζει σὲ φυλάκιση. Στὸ Κάιρο δημοσιεύει τὶς πρῶτες του ποιητικὲς συλλογές: *Φωνές*, *Ὀπτασίες στὴν ἔρημο*, *Φλόγες τοῦ δάσους*. Οἱ ταλαιπωρίες κλονίζουν τὴν ἤδη ἐπισφαλῆ του ὑγεία καί, μετὰ ἀπὸ ἐγκλεισμὸ σὲ ἀθηναϊκὴ νευρολογικὴ κλινικὴ, ἀποσύρεται στὴ Χίο. Πεθαίνει τὸ 1964 μέσα στὸ πλοῖο γιὰ τὸν Πειραιᾶ. Τὰ παραπάνω στοιχεῖα ἀντιγράφω ἀπὸ βιογραφικὸ σημειῶμα τοῦ Φ. Ἀγγουλέ, στὰ γαλλικά, ποὺ ἀπόκειται στὰ Ἀρχεῖα Σύγχρονης Κοινωνικῆς Ἱστορίας / Ἀρχεῖο Ε.Δ.Α. Εὐχαριστῶ τὸν Νίκο Οἰκονομάκο ποῦ, ὡς συγκρατούμενος τοῦ Φώτη Ἀγγουλέ στὴ Μέση Ἀνατολὴ καὶ γνώριμος τῆς Ἑλλῆς Παπαδημητρίου, με βοήθησε στὴν ἐξακριβώση ἀνθρώπων καὶ τόπων.

Βιβλιογραφία : Γ.Δ.Κ. (:) «Φώτης Ἀγγουλέ», *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, ἔτος Β', τ. 4, τχ. 22 (Οκτώβριος 1956), σσ. 316-317. Ἐκκλιση στὰ λογοτεχνικά σωματεῖα καὶ στὸν πνευματικὸ κόσμο τῆς χώρας γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ ποιητῆ, ποὺ ἐκτεῖ δεκάχρονη ποιητὴ φυλάκισης: «Φώτης Ἀγγουλέ» (ἀναγγελία τοῦ θανάτου, φωτογραφίες), *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, ἔτος Γ', τ. 19, τχ. 111-112 (Μάρτιος - Ἀπρίλιος 1964), σ. 353· Ἑλλῆ Παπαδημητρίου, «Μερικὲς σημειώσεις γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Φώτη Ἀγγουλέ», *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, ἔτος Γ', τ. 19, τχ. 114 (Ἰούνιος 1964), σσ. 576-588· Γιῶργης Σιδέρης, *Φώτης Ἀγγουλέ, Μοχλός*, Ἀθήνα 1961, σσ. 60· Δημήτρης Δασκαλόπουλος, *Ἔργογραφία Σεφέρη (1931-1979)*. Βιβλιογραφικὴ δοκιμὴ, Ε.Λ.Ι.Α., Ἀθήνα 1979, σσ. 60 (δῶπου πληροφορίες γιὰ τοὺς δεσμοὺς φιλίας τοῦ Γ. Σεφέρη μετὰ τὸν Ἀγγουλέ στὴ Μέση Ἀνατολή). Ἐπίσης, Ἑλλῆ Παπαδημητρίου, *Ὁ Φώτης Ἀγγουλέ, ποιήματα / ἐπιλογή, σημειώσεις βιογραφικῆς κ.ἄ*, 3η ἐκδ., Ἀθήνα 1981, σσ. 94.

γραφη: «Στή Φίλη ποιήτρια "Έλλη Παπαδημητρίου, μ' αγάπη, Φ. Άγγου-
λές», Αύγουστος 1958.

* Νικηφόρος Βρεττάκος, «Φώτη Άγγουλέ "Πορεία μέσα στη νύχτα"» (κρι-
τική), *Επιθεώρηση Τέχνης*, έτος Δ', τ. 8, τχ. 45 (Σεπτέμβριος 1958), σσ. 229-
230. Φωτοτυπία.

Ποιήματα, πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, Άθήνα 1963, σσ. 176 (στις
σσ. 5-6 προτάσσεται βιογραφικό σημείωμα για τόν ποιητή). Άνυπόγραφο,
στόν κολοφώνα: «Τυπώθηκε τόν Άπριλν η τοῦ 1964 σέ 1.000 αντίτυπα».

2.2. "Έλληνες αντιφασίστες κρατούμενοι στά στρατόπεδα τῆς Μέσης Άνατολῆς

Κείμενα (και φωτογραφίες)

Όρίζοντες, Δεκαπενθήμερο "Όργανο Όμάδας Συμβίωσης, έτος Α', αρ. φύλ-
λου 3 (22 Αύγουστου 1945), Ντεκαμερέ. Χειρόγραφο περιοδικό, συντάσσε-
ται στα έλληνικά από κρατούμενους στό στρατόπεδο Ντεκαμερέ τῆς
Έρυθραίας, σσ. 17.

Ό φάκελος περιέχει επίσης:

Εικονογραφημένα Νέα, δίφυλλο σπάραγμα. Φωτογραφία με τίτλο:
«Οί Γερμανοί παραδίδονται εις τόν Μοντγκόμερ».

Όρίζοντες, φωτογραφίες (3), έξωφύλλο, 8 σλάιντς άρνητικά.

Ηώς, «εκδίδεται κατά Κυριακήν», Άθήνα 1889.

Άραμπάς, *Επιθεώρησις τοῦ Μετώπου εκδιδομένη ὑπό τοῦ Λόχου Τηλ/τῶν Β'*
Σ.Σ., Ιούνιος 1922. Φωτογραφίες (3): χειρόγραφα πρωτοσέλιδα περιοδικῶν.

Δύο κείμενα-μαρτυρίες για τὰ δεινά τῶν ελλήνων αντιφασιστῶν στό στρατό-
πεδο. Κείμενο πρώτο, τίτλο: *Μέση Άνατολή, Πλοιο Έριτάν, Νοσοκομείο*
Άφρικανικό Μάι-Χαμπάρ, κολοβό σσ. 6. Κείμενο δεύτερο, τίτλο: *Γυρισμός,*
Έλ Άζάζα, Νείλος, Σουρρεαλιστική ποίηση (ὑπογραφή: Θ.Α.), *Κόρφωνε*
Αδγά, σσ. 8, γράφτηκε από 11 ἔως 15 Ὀκτωβρίου 1945⁸.

8. Κομμάτια από αυτές τις ήμερολογιακές έγγραφές τοῦ Φ. Άγγουλέ (Ὀκτώ-
βριος 1945) δημοσίευσε ἡ "Έλλη Παπαδημητρίου, τὸ 1964, στό ἄρθρο της στήν
Επιθεώρηση Τέχνης, ὁ.π., σσ. 579-582.

Φώτης Ἀγγουλέ: ποιήματα τῆς ἐξορίας, τῆς φυλακῆς. Ὅκτὼ φύλλα πρόχειρα, πολλοὶ ἀντιγραφεῖς (μολύβι), χέρι Ἑλλῆς Παπαδημητρίου.

φ. 1: Ἔνα Ἀστέρι, ποίημα. Ἀρχή: «Δὲν θὰ πλήξω. Ἄς εἶναι ἡ νύχτες τοῦ χειμῶνα μου μεγάλες...» Στὸ τέλος, σημείωση: «6-1-54 Νοσοκ[ομεῖο] Ἅγιος Παῦλος, Ἀθήναι», καὶ φωτοτυπία τοῦ ἴδιου ποιήματος. Στὴν ἄλλη ὄψη, τὸ ποίημα *Τὸ χωριό του*, μὲ ἀρχή: «Δὲν μπορῶ νὰ σᾶς παραδῶσω 30 ἡμέρους», σπάραγμα, φέρει ἐνδειξὴ ἀριθμοῦ σελίδας, 45.

φ. 2: *Τὸ πρωτοβρόχι*, ποίημα. Στροφές δύο, στίχοι 12. Ἀρχή: «Τὸ πρωτοβρόχι ξέπλυνε τοὺς τάφους ἀπ' τῆ σκόνῃ», τέλος: «εἶναι γλυκὲς οἱ ἀνάμνησες σὰν ἡ χαρὰ ἔχει φύγει».

φ. 3: Ἀλλῆτες, ποίημα. Στροφές δύο, στίχοι 6. Ἀρχή: «Ἐξω ἀπ' τὶς ξένες τὶς αὐλές...», τέλος: «ἀφηρημένος σὰν κι ἐμὲ ἔξω ἀπὸ κάθε σπίτι».

φ. 4: *Σὲ πρόσμενα*, ποίημα. Στροφές τέσσερις, στίχοι 10. Ἀρχή: «Σὲ πρόσμενα στὸ γαλανὸ ἠλιόλουστο νησί...», τέλος: «Μὰ πῶς δὲν ἤρθες στὸ νησί?».

φ. 5: Ποίημα ἄτιτλο. Στίχοι 4, διορθώσεις. Ἀρχή: «Ἔτσι καθὼς καρφώθηκαν ἀπὸ τὴν πείνα ἐκστατικοί...», τέλος: «οἱ θαλασσοδαρμένες μας ὑπάρξεις ποῦ θ' ἀράζουνε».

φ. 6: Ἔτσι χωρίσαμε, ποίημα. Στροφές τέσσερις, στίχοι 17. Ἀρχή: «Οὔτε λυγμός, οὔτε φιλί...», τέλος: «...ποῦ θὰ στολίσει μ' ἄλικα τριαντάφυλλα τοὺς τάφους».

φ. [7]: *Θυσίες*, ποίημα. Στροφές τρεῖς, στίχοι 12. Ἀρχή: «Ὁ πικρὸς μας πόνο...», τέλος: «...στὴν λιτανεία τῆς Λευτεριάς».

Ποίημα ἄτιτλο, μία στροφή, στίχοι 11. Ἀρχή: «Τόσοι σταυροὶ ποῦ στήθηκαν...», τέλος: «...σταυρός, σταυρός».

φ. [8]: *Τὰ παιδιὰ*, ποίημα, 1 στροφή.

Ἡ Ἐργατιά, ποίημα, 1 στροφή.

Ποίημα ἄτιτλο, τυπωμένο, στροφές τέσσερις, στίχοι 24. Ἀρχή: «Οἱ Μπεντουβίνοι τέλειωναν...», τέλος: «...στὴν Λυβικὴ τὴν ἔρημο ἢ Αὐγὴ...».

Δημοσιευμένο:

«Στὴν Λυβικὴ τὴν ἔρημο βραδυάζει»⁹, *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, ἔτος Β', τ. 4, τχ.

9. Στὸ ἴδιο τεῦχος τῆς *Ἐπιθεώρησης Τέχνης* μὲ τίτλο: «Ἐξ Ποιήματα τοῦ Φώτη Ἀγγουλέ» περιλαμβάνονται καὶ τὰ ποιήματα: «Παπαρῶνες», «Στὸν Καλλιτέχνη», «Στάλιγκραντ», «Τὸ Στίγμα», «Γλυκοχαράζει». Τὸ ἴδιο περιοδικὸ θὰ δημοσιεύσει τὰ ποιήματά του: «Τρία Ποιήματα τοῦ Φώτη Ἀγγουλέ: Πότε; Ἀσθενεῖς, Ὁρα

22 (Οκτώβριος 1956), σσ. 271-272. 'Επίσης, τὰ ποιήματα «Μνημόσυνο», «Τὰ παιδιά τοῦ ἡλίου», «'Αναχώρησις», σσ. 14.

'Επιστολογραφία Φώτη 'Αγγουλέ - "Ελλης Παπαδημητρίου:
«Εὐχόμεστε τὸ 1954 νὰ εἶναι χρόνος Εἰρήνης, Χαρᾶς, 'Αγάπης, Δημιουργίας. Οἱ ασθενεῖς πολ[ιτικοί] κρατ[ούμενοι] 1.1.54. Ν.Κ.Α.Π.»». Εὐχετήρια κάρτα ζωγραφισμένη στὸ χέρι.

'Επιστολὴ τοῦ Φ.Α. σταλμένη στὴν Ε.Π. ἀπὸ τὴ φυλακὴ. 'Ακέφαλη, στὸ τέλος: «σὲ φιλοῦ μὲ ἀγάπη Φώτης», χ.χ. ἀλλὰ μεταπολεμική.

Παρτιτούρα τιτλοφορημένη: 'Ο 'Αγγουλέ, στίχοι "Ελλης Παπαδημητρίου, μουσική 'Ελευθέρου Κώστα (σσ. I-IV). Τέσσερις φωτογραφίες τῆς παρτιτούρας. 'Εξουσιοδότηση τοῦ μουσικοῦ Λ. Κώστα. Δίνει τὴν ἄδεια στὴν Ε.Π. γιὰ δημοσίευση τῆς παρτιτούρας (χ.χ.).

Φωτογραφίες (χ.χ.). Δύο φωτογραφίες μαυρόασπρες (καὶ σὲ σλάνις) τοῦ Φ.Α. στὴ φυλακὴ. Μία φωτογραφία τοῦ Φ.Α. μὲ τὸν Αἰθίοπα Χριστόφορο.

Δύο σλάνις ὅπου εἰκονίζονται χειρόγραφα ἔργα του: *Πρωτοβρόχι*, "Ενα 'Αστέρι", *Ἐριωνά*. Δύο σλάνις ὅπου εἰκονίζονται τὰ τυπωμένα ἐξώφυλλα ποιητικῶν ἔργων του: *Φλόγες τοῦ δάσους*, *Φουτζιγάμα*, *Πορεία μέσα στὴν νύχτα*, *Ποιήματα*.

Κηδεῖα Φώτη 'Αγγουλέ (;), φωτογραφία ἀταύτιστη, εἰκονίζονται ὁ Γιάννης Ρίτσος καὶ ἡ "Ελλη Παπαδημητρίου.

'Επικήδεια καὶ ἐπιμνημόσυνα κείμενα γιὰ τὸν Φώτη 'Αγγουλέ

«Στὸν ποιητὴ 'Αγγουλέ, Χρῆστος Δ. Χριστοδουλάκης. 'Εκ μέρους κρατουμένου Ντεκαμερέ, 30/3/64». Χειρόγραφο ποίημα, 3 στροφές.

«Παλλαϊκὴ κηδεῖα τοῦ Φώτη», ἐφημερίδα *Ὁ Χιακὸς Λαός*, Χίος, 2/4/64. Λόγος ἐπικήδειος τῆς "Ελλης Παπαδημητρίου ἐκ μέρους τῆς 'Εταιρίας 'Ελλήνων Λογοτεχνῶν, ἀκέφαλος. Λόγος ἐπικήδειος τοῦ ἐκπροσώπου τῆς ΕΔΑ, ἀκέφαλος.

«Τὸ χρονικὸ τῆς πνευματικῆς ζωῆς», ἀναγγελία θανάτου τοῦ Φ.Α., 2 φωτο-

---

Καλή», ἄ.π., ἔτος Γ' τ. 7, τχ. 39 (Μάρτιος 1958), σ. 122. 'Επίσης, τὰ ποιήματα «'Ενα Ἀστέρι», «Τὸ χωριὸ τοῦ», «Τὸ πρωτοβρόχι», «'Ετσι χωρίσαμε», «Θυσιές» ἔχουν δημοσιευτεῖ ἀπὸ τὴν "Ελλη Παπαδημητρίου *Ὁ Φώτης 'Αγγουλέ...*, σσ. 15, 17, 34, 43, 45.

γραφίες, *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, ἔτος Ι', τ. 19, τχ. 111-112 (Μάρτιος-Ἀπρίλιος 1964), σ. 353.

Μνημόσυνο γιὰ τὸν Φ.Α. ποὺ ὀργανώθηκε ἀπὸ τοπικὸ σὺλλογο τῆς Χίου μεταδικτατορικὰ (1976). Κείμενο ἀδημοσίευτο (;) τῆς Ε.Π., ποὺ ἐκφωνήθηκε ἀπὸ τὴν ἴδια, ἄτιτλο, δακτυλόγραφο.

Περίοδος Μέσης Ἀνατολῆς¹⁰ 1941-1945

ΦΑΚΕΛΟΣ 3

Δημοσιεύσεις / Ἐκδόσεις ἔργων τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου, 1944-1958

3.1. Anatolia. Ἡ Ἀνατολή

«First Recitative of *Anatolia*, Second Recitative of *Anatolia*», ὑπογραφή: Ellie Papadimitriou, σπαράγματα ἀπὸ τὸ περιοδικὸ τοῦ Καίρου *Personal Landscape* No 2, Μάρτιος 1942¹¹. «Third Recitative»: στίχοι τυπωμένοι μὲ ὅμοια στοιχεῖα. Ἐνα φύλλο ἀκέφαλο, κολοβό, στὸ verso οἱ στίχοι: «St. James Street».

10. Λέγεται ὅτι ἡ Παπαδημητρίου φεύγει γιὰ τὴ Μέση Ἀνατολή στὶς 27 Ἀπριλίου τοῦ 1941, τὴν ἡμέρα ποὺ οἱ Γερμανοὶ μπαίνουν στὴν Ἀθήνα – τὴν ἴδια ἐκείνη μέρα ποὺ σημαδεύτηκε ἀπὸ τὴν αὐτοκτονία τῆς Πηνελόπης Δέλτα. Δὲν μπόρεσα νὰ ἐξακριβώσω τὴν πληροφορία. Πάντως ἡ Ἑλλη φεύγει μέσα στὸν μῆνα Ἀπρίλιο. Βλ. Ἀσημάκης Πανσέληνος, *Τότε ποὺ ζούσαμε*, 9η ἔκδ., Ἀθήνα 1981, σ. 311.

11. Ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο Παπαδημητρίου προκύπτει ὅτι ἡ πρώτη ὀλοκληρωμένη λογοτεχνικὴ ἀπόπειρα, ἡ πρώτη μὲσω τῆς τυπογραφίας δημόσια παρουσία της, γίνεται ἔξω ἀπὸ τὴν (ἑποικια) πατρίδα καὶ σὲ γλῶσσα ἄλλη ἀπὸ τὴ μητρική: ἡ ἐξόριστη ποιήτρια, μέσα στὴν κοσμοπολιτὴ Ἀλεξάνδρεια, ἐπιλέγει νὰ ἐκφραστεῖ καὶ στὴν κυρίαρχη γλῶσσα – στὰ ἀγγλικά. Τὸ *Personal Landscape* κυκλοφορεῖ ἀργότερα σὲ βιβλιαράκι στὸ Λονδίνο, τὸ 1945. Περιέχει συνεργασίες τῶν Lawrence Durrell, Robert Liddell, Olivia Manning καὶ ἄλλων. Τρεῖς εἶναι οἱ ἑλληνες ποιητὲς ποὺ παρουσιάζονται, μεταφρασμένοι, προερχόμενοι καὶ οἱ τρεῖς ἀπὸ τὸν ἐκτὸς συνόρων ἑλληνισμό. Πρῶτος ὁ Κ.Π. Καβάφης. Δεύτερη, ἡ Ἑλλη Παπαδημητρίου μὲ τὴν Ἀνατολή της καὶ τέλος, ὁ Γιώργος Σεφέρης μὲ τρία τοῦ ποιήματα. Στὴν ἐποχὴ τοῦ Καίρου ἀνάγονται θεματικὰ καὶ δύο μεταγενέστερα ἀδημοσίευτα ἄρθρα της: α) «Γιὰ τὸ Γιώργο Σεφέρη», δακτυλόγραφο, 3 φύλλα, χ.χ. ἀλλὰ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ ποιητῆ (20/9/71), β) «Γιὰ τὸν Καβάφη καὶ τὴν Ἀλεξάνδρεια», δακτυλόγραφο, 2 φύλλα, χ.χ. ἀλλὰ μᾶλλον γράφηκε μαζὶ μὲ τὸ προηγούμενο.

Ἡ Ἀνατολή. Βιβλίο, ἐξιστόρηση καὶ παράσταση τῆς Μικρασιατικῆς Καταστροφῆς. Θεατρικὴ σειρά «Τὰ Πάθη μας», ἔκδοση τρίτη, Ἀθήνα 1962, σσ. 39 + (2 ἄ.ἄ.), σχέδιο Γιάννη Βαλαβανίδη¹².

* Ἡ Ἀνατολή. Βιβλίο, θεατρικὴ διασκευή, Ἀθήνα 1972, σσ. 24¹³.

Στὸν φάκελο περιλαμβάνονται:

Πρόσκληση τυπωμένη γιὰ παράσταση τοῦ ἔργου, ποὺ δόθηκε στὶς 14 Μαΐου 1972 στὴν Ἑστία Νέας Σμύρνης.

Ὁδηγίες τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου γιὰ τὸ θεατρικὸ ἀνάβασμα τῆς Ἀνατολῆς, χειρόγραφο, μονόφυλλο, χ.χ. ἀλλὰ μᾶλλον τὸ 1972.

«Πότε, πῶς καὶ τοῦ γράφτηκε ἡ Ἀνατολή», σπάραγμα κειμένου τῆς Ε.Π. (σὲ πρῶτο ἐνικό, δακτυλόγραφο, μονόφυλλο, χ.χ.).

«Ἀπολογισμός» (1977), σπάραγμα κειμένου. Φωτογραφίες ἀπὸ τὸ ἀνάβασμα τῆς Ἀνατολῆς καὶ τοῦ θεατρικοῦ ἔργου *Τὸ βουνό* (1972). Σχέδια τυπωμένα τοῦ Γιάννη Βαλαβανίδη, τοῦ Γιώργου Σικελιώτη, τῆς Μαρίας Βαζεβάνογλου. Βλ. φάκελος 4.1. καὶ 4.4.

«Ἡ Ἀνατολή», κείμενο δακτυλόγραφο.

Κριτικὴ γιὰ τὸ ἔργο Ἡ Ἀνατολή

Φάκελος μὲ τὴν ἐνδειξὴ «Γιὰ πέταμα»

Μάρκος Στάνας «Τὸ ποίημα τῆς συμφορᾶς», ἔφημερίδα *Ἡ Νέα Σμύρνη*, ἔτος 23ον, ἀρ. φύλλου 981, 6/12/1952 (στὸ ἴδιο φύλλο δημοσιεύεται σὲ συνέχειες τὸ θεατρικὸ κείμενο *Ἡ Ἀνατολή*).

12. Οἱ αὐτοτελεῖς ἐκδόσεις τῆς Ἀνατολῆς εἶναι κατὰ χρονολογικὴ τάξη οἱ ἐξῆς: πρῶτη ἔκδοση, Κάιρο 1944. δεύτερη ἔκδοση (Ἀθήνα) 1952. τρίτη ἔκδοση (Ἀθήνα) 1962, τέταρτη ἔκδοση, Ἀθήνα 1972. Στὸ Ἀρχεῖο ὑπάρχουν δύο ἐκδόσεις, ἡ τρίτη (1962) καὶ ἡ τέταρτη (1972). Ἀναδημοσιεύσεις τοῦ ἔργου ἔχουν ἐντοπιστεῖ, βλ. φάκελος 4.3. (Ἀπολογισμός, 1977), ἀλλὰ καὶ φάκελος 4.4. (*Τιμοῦμε τὰ 60 χρόνια ...*, 1982). Ὅρισμένες λαοθάου καὶ στὸν περιοδικὸ Τύπο, ὅπως λόγου χάρι στὴν ἔφημερίδα *Ἡ Νέα Σμύρνη*, 1952, βλ. φάκελος 3.1.— Κριτικές. Ἀκόμα: «Ἑλλη Παπαδημητρίου, «Χαλασμός. Ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν τρίτη ἐξιστόρηση», *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, τ. 6, τχ. 93 (Σεπτέμβριος 1962), σσ. 279-281.

13. Δωρεὰ Κλειῶς Μποσταντζόγλου (1999).

Νικηφόρος Βρεττάκος, «Ἡ ποίηση τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου», *Τὰ Ἑλληνικά Χρονικά*, 22/6/1952.

Ἄ[σημάκης] Πανσέληνος, «Τὸ βιβλίο. Ἑλλης Παπαδημητρίου “Ἡ Ἄνατολή”, ἐξιστόρηση καὶ παράσταση», Ἀθήνα 1952 (δίχως ἄλλη ἔνδειξη).

Δ[ιδώ] Σ[ωτηρίου(;)] «Ἐκδόσεις. Ἑλλης Παπαδημητρίου, Ἡ Ἄνατολή», *Προσφυγικὸς Κόσμος*, 19/10/52.

Στέργιος Σκιαδᾶς «Ἑλλης Παπαδημητρίου, Ἡ Ἄνατολή», *Προσφυγικὸς Κόσμος*, 7/4/63.

«Στὴν Ἑστία, ἓνα καλλιτεχνικὸ πρῶινό», ὑπογραφή «δ.». Γιά τὴ θεατρικὴ παράσταση, στίς 15/5/1972, πού δόθηκε στὴν Ἑστία Νέας Σμύρνης. Ἀπόκομμα ἐφημερίδας (19/5/1972).

«Ἡ Ἄνατολή», *Σταθμοί*, ἀρ. φύλλο 3, Ἰούνιος 1972 (δίχως ἔνδειξη συγγραφέως).

«Ἡ Ἄνατολή», κριτικὴ στὰ ἀγγλικά. Σημείωση ἰδιόγραφη τῆς Ε.Π., κείμενο ἀταύτιστο, χειρόγραφο, ἀνυπόγραφο, χ.χ., σσ. 7.

Ἐπίσης στὸν φάκελο περιλαμβάνονται:

Olivia Manning, «Poets in Exile», περιοδικὸ *Horizon*, ἐκδότης Cyril Connolly, τ. 10, τχ. 58 (Ὀκτώβριος 1944), σσ. 270-279. Ἄρθρο (φωτοτυπία). Ἀναφέρει τὴν Ε.Π. καὶ τὸν Γεώργιο Σεφέρη ὡς ἐξόριστους ποιητές. Παραθέτει 38 στίχους τῆς Ἀνατολῆς στὰ ἀγγλικά, φωτοτυπία (σσ. 273-74). Μνεία τῆς προηγούμενης δημοσίευσης στὸ *Personal Landscape*.

Ἐπιστολὴ τῆς κυρίας Mary Salmon πρὸς τὴν Ἑλλη Παπαδημητρίου, σταλμένη ἀπὸ τὴν Ἰρλανδία (Δουβλίνο, 12/1/1987), δακτυλόγραφη. Ἡ Μ. Salmon συγγράφει βιβλίο περὶ τῆς πολιτικῆς τοῦ ἀγγλικοῦ ἱμπεριαλισμοῦ στὴ διάρκεια τοῦ πολέμου, ἐπικεντρώνοντας τὸ ἐνδιαφέρον τῆς στὴ μυθιστοριογράφου Olivia Manning, τὴν ὁποία γνώρισε ἢ Ἑλλη στὸ Κάιρο. Ἡ ἐπιστολογράφος ζητᾷ πληροφορίες γιὰ τὴ στάση τοῦ ΕΑΜ, καθὼς καὶ τὴν προσωπικὴ ἐκτίμηση τῆς Ε.Π. γιὰ τὸ ὅλο θέμα.

Ποιήματα Ἑλλης Παπαδημητρίου (;) γιὰ τὴ Μέση Ἄνατολή. Σπαράγματα, χωρὶα τῆς Ἀνατολῆς μεταφρασμένα στὰ ἀγγλικά, δακτυλόγραφα, χειρόγραφα (1). Μνεία τῶν τόπων: Ἀσμάρα, Ἐρυθραία, Κέρεν, χ.χ., σσ. I-VII.

3.2. Ἀπόκριση¹⁴

«Ποιήματα γραμμένα στη Μέση Ἀνατολή με τὸν καὶμὸ τῆς Ἑλλάδας. Βρέξε, οὐρανέ, φέτος πολὺ / νὰ κάν' ἡ ἀφανισμένη γῆς χορτάρι / κι ἀπὸ τοὺς ποθαμένους ποὺ πληθέουνε / νὰ ὠφεληθοῦν οἱ ζωντανοὶ / τὸ πικροράδικο, τὴ βροῦβα, τὸ βλαστάρι». Βιβλίο, σχέδια Γ. Μανουσάκη, Ἀθήνα 1946, σσ. 30. Περιέχει τίς ἐνότητες: ΠροΕαμικά, 1941-1943 / Ἐπιγράμματα τοῦ 1944 / Τῆς Λυπημένης Ἀνοιξῆς τοῦ '45 / Κι ἓνα τοῦ 1946. Τόποι: Κέρεν – Ἀφρική, Ἀσμάρα, Δημοτικὸ Νοσοκομεῖο Ἱερουσαλήμ, Φυλακὲς Βηθλεέμ, Στρατόπεδο 4ο. Τὸ σχέδιο τοῦ ἐξωφύλλου ἀναδημοσιεύεται στὴν Ἐπιθεώρηση Τέχνης, ἔτος Α', τ. 2, τχ. 10 (Ὀκτώβριος 1955), σ. 287.

Κριτικὴ γιὰ τὴν Ἀπόκριση

Ἐνότητα με τὴν ἔνδειξη «Γιὰ πέταμα»¹⁵

Κώστας Βάρναλης, «Πνευματικὴ ζωὴ – Βιβλιοκρισία: Τάσου Μιχαλακέα “Διγενῆς Ἀκρίτας”, Β. Μεσολογγίτη “Φτωχὰ τραγούδια”, Ἑλλης Παπαδημητρίου “Ἀπόκριση”», *Ὁ Ρίζος τῆς Δευτέρας*, ἀρ. φύλλου 27, ἔτος Α', 21/4/1947 (;), ἀπόκομμα κολοβό.

Γ[ιῶργος] Κ[οτζίουλας], «Σχόλια καὶ γινῶμες – Τὸ βιβλίο: Ἑλλης Παπαδημητρίου “Ἀπόκριση”», *Νέοι Σταθμοί, Δεκαπενθήμερο Λογοτεχνικὸ Περιοδικό*, ἔτος Α', τχ. 8-9, (Μάιος 1947), Ἀθήνα, διευθυντές: Γ.Μ. Πολιτάρχης, Σταῦρος Τσακίρης (δλόκληρο τὸ ἔντυπο).

14. Ἡ Ἀπόκριση ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο τῆς λογοτεχνικὸ ἔργο ποὺ ἐκίδει στὴν Ἑλλάδα. Γράφτηκε, ὅπως δηλώνει ὁ τίτλος, καὶ αὐτὸ στὴ Μέση Ἀνατολή, ἀλλὰ με τὴν ἐπιστροφή τῆς, τὸ 1945, ἀποφάσισε νὰ τὸ ἐκδώσει στὴν Ἀθήνα. Διαπιστώνουμε τὴν ὑπαρξὴ δύο τραβηγμάτων ἀπὸ ἓνα δεῦτερο ἀντίτυπο, ποὺ δώρησε ἡ Μαρία Ἀσβέστη. Στὸ ἐσώφυλλο τοῦ ἐνὸς ἀναγράφεται: «Τὰ δύο σχέδια γίνανε ἀπὸ τὸν Γιῶργο Μανουσάκη», ἐνῶ τὸ ἄλλο δὲν φέρει ἔνδειξη.

15. Γιὰ τὴν πρόσληψη τοῦ ἔργου καὶ γιὰ τὴ χειρόγραφη ἀναπαραγωγὴ του σημαντικὴ εἶναι ἡ μαρτυρία τῆς ποιήτριας Βικτωρίας Θεοδώρου. Κρατούμενη στὶς γυναικεῖες φυλακὲς τοῦ Τρίκερι, ἀναφέρεται στὶς ἀντιγραφικὲς συνήθειες τῶν ἐξορίστων: «Ὅταν ἔφτασε ἡ “Ἀπόκριση” ... κάθισα καὶ τὸ ἀντέγραψα με εὐλάβεια». Βικτωρία Θεοδώρου, «Ἡ Ἑλλη Παπαδημητρίου στὶς ἀναμνήσεις μου», *Σαμιακὴ Ἐπιθεώρηση*, τ. 12, τχ. 43 (Μάιος 1996), σσ. 156-157.

Ἀσημάκης Πανσέληνος, «Ἑλλης Παπαδημητρίου “Ἀπόκριση”, ποιήματα, Ἀθήνα 1947», *Μάχη χ.χ.* [1947], ἀπόκομμα.

Τζ[ένη] Κ[αβαβιάδης:] «Τὸ Λογοτεχνικὸ καὶ Καλλιτεχνικὸ Δεκαπενθήμερο: Ἑλλης Παπαδημητρίου “Ἀπόκριση”», *Ἡ Ἐφημερίς τῶν Ἑλληνίδων, χ.χ.* [1947], ἀπόκομμα.

Πέτρος Χάρης, «Ἡ Τέχνη καὶ ἡ ἐποχὴ μας – Τὰ νέα βιβλία: Ἑλλης Παπαδημητρίου “Ἀπόκριση”», Θάλειας Κεσίσογλου-Ἀγγελίδου “Μυστικὴ προσφορά”, Νίκου Φωκᾶ “Ποιήματα”, ἐφημερίδα *Ἐλευθερία, χ.χ.* [1947], ἀπόκομμα.

Ἔργα τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου

Ἀπὸ τῆ μετεμφυλιακῆ περιόδου στὴ Δικτατορία (1958-1967)

3.3. Πορεία καὶ Περιπλάνηση

* *Πορεία καὶ Περιπλάνηση*, Ἐκδόσεις Νέα Τέχνη, Ἀθήνα [1958], σσ. 124.

* *Πορεία καὶ Περιπλάνηση* (Β' ἔκδοση, μὲ περικοπὲς καὶ προσθῆκες), Ἀθήνα 1982, σσ. 110 + 8 φωτογραφίες (στὸν κολοφῶνα: ἀντίτυπα 1.200).

Πορεία καὶ Περιπλάνηση. Αἰγαῖο, προτελευταῖο νησί. Αἴγυπτος, ὁ κάμπος, τὰ γεφύρια. Παλαιστίνη, Βηθλεέμ, Χριστούγεννα. Βιβλίο, Ἀθήνα 1984 (σσ. 60 + 4 φωτογραφίες / ἐπικολλημένες φωτογραφίες)¹⁶.

Ἐπίσης στὸν φάκελο περιλαμβάνονται – μὲ τὴν ἔνδειξη «Γιὰ πέταμα»:

Ἀναλυτικὸ Δελτίο Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν, τ. 32, Ἀθήνα 1976, λήμμα 386: *Papadimitriou Hellé, Démarche et errance*. Παραπέμπει σὲ ἔκδοση τοῦ 1971, ἀπόκομμα τοῦ κειμένου¹⁷.

16. Ἡ πρώτη ἔκδοση (1958) καθὼς καὶ ἡ δευτέρα (1982) ἀνῆκαν στὴ βιβλιοθήκη Ἀγλαίας Ἀγιουάντη, καὶ φέρουν ἰδιόχειρες ἀφιρώσεις τῆς συγγραφέως. Στὸ ἔργο αὐτό, κεντρικὸ πρόσωπο εἶναι ἕνας ἐξόριστος τῆς δικτατορίας τῆς 4ης Αὐγούστου στὸ πιὸ ἀκραιῶ νησί (ἴσως τὴ Γαῦδο), βλ. Β. Θεοδώρου, *ὁ.π.*, σσ. 155-156. Προσχέδιο τοῦ ἔργου, ὑποθέτω, ἀποτελεῖ ἕνα δισέλιδο δημοσίευμα τῆς Ε. Παπαδημητρίου μὲ τίτλο «Στρατόπεδο Προσφύγων στὴ Μέση Ἀνατολή» (ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ «Συνοδοιοπορικό»), *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, ἔτος Α', τ. 2, τχ. 10 (Ὀκτώβριος 1955), σσ. 303-304.

17. Οἱ ὡς τώρα γνωστὲς ἔκδόσεις συμποσοῦνται σὲ τέσσερις: 1958, 1971, 1982, 1984.

* Θρασύβουλος Σταύρου πρὸς Δημητρώ (Δημήτρης Φωτιάδης);: ιδιόγραφη ἐπιστολή με ἡμερομηνία 30/6/1947. Ἀναφέρεται στὴν ἱστορία ἐνὸς γέρου (*Πορεία καὶ Περιπλάνηση*);).

“Histoire d’ un vieux compagnon de route ou Marche et Peregrination”, γαλλικὴ μετάφραση (Ε.Π.) τοῦ ἔργου *Πορεία καὶ Περιπλάνηση*, δακτυλόγραφη, σσ. 14, ἀδημοσίευτη (;).

* Ἑλλη Παπαδημητρίου, «Στρατόπεδο Προσφύγων στὴ Μέση Ἀνατολή», ἄρθρο, ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ «Συνοδοιορικό», *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, ἔτος Α', τ. 2, τχ. 10 (Ὀκτώβριος 1955), σσ. 303-304 (φωτοτυπία).

* Ἑλλη Παπαδημητρίου, «Ἕλληνες πρόσφυγες στὴ Μέση Ἀνατολή», ἄρθρο, *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, ἔτος Η', τ. 15, τχ. 87-88 (Μάρτιος-Ἀπρίλιος 1962), σσ. 503-505.

Ἐπιστολή ιδιόγραφη τοῦ Τάκη Παπατσώνη πρὸς τὴν Ε.Π., με ἡμερομηνία 1/8/1968. Ἀπὸ τὴ σκοπιὰ του ἀναφέρεται ἐγκωμιαστικὰ στὸ σύνολο τοῦ λογοτεχνικοῦ ἔργου της, καθὼς καὶ στὴν *Πορεία καὶ Περιπλάνηση*, σσ. 3.

ΦΑΚΕΛΟΣ 4

* 4.1. *Σάμος. Πόλεις καὶ Τοπία τῆς Ἑλλάδος*, κείμενα Ν.Μ. Κοντολέων, Φ. Κόντογλου, Ε. Σταματιάδης (με 235 φωτογραφίες ἐκτὸς κειμένου), Ἀθήνα 1959, σσ. 52 + 124 φωτογραφίες τοῦ Μάρκου Δροσάκη, ἐκλογή-σελιδοποίηση Ἑλλης Παπαδημητρίου. Τὸ βιβλίο ἐκδόθηκε γιὰ λογαριασμό τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου hors-série¹⁸.

«Κριτικὴ γιὰ τὴ “Σάμο”». Ἄρθρο ἄτιτλο, ἀνυπόγραφο, *Ἡ Καθημερινή*, 29/1/1960. Ὁ συντάκτης μνημονεύει ἐπιστολὴ τοῦ Τάκη Παπατσώνη, ὁ ὁποῖος καὶ συστήνει τὸ ἔργο. Ὄνομαστικὰ ἀναφέρονται ὡς συντελεστὲς τῆς ἐκδόσεως ὁ Ν. Κοντολέων καὶ ὁ Φ. Κόντογλου, ἐνῶ τὸ ὄνομα τῆς Ε.Π. παραλείπεται (ἀπόκομμα).

Ἐπιστολή ιδιόγραφη τοῦ καθηγητῆ Β. Τατάκη. Ἀπευθύνεται ἀπὸ τὴ Θεσσαλονικὴ «Στὴν δεσποινίδα Ἑλλη», στίς 4/5/1960, γιὰ νὰ ἐκφράσει τὰ συγχαρητήριά του γιὰ τὴ *Σάμο*.

18. Τὸ ἀντίτυπο ἀνῆκε στὴ βιβλιοθήκη τοῦ ΚΜΣ, δωρεὰ τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου (1960).

* 8 *τετράδια ποιήματα* «Πεζογραφία / ποίηση / τῆς ἴδιας πολιτείας δρόμοι / πιὸ γρήγορα πᾶς μὲ τὴν ποίηση / ἔχει τρόλεϋ / βλέπεις ἀπὸ μακριὰ καὶ λίγη θάλασσα». Βιβλίο, Ἀθήνα 1961, σσ. 176¹⁹. Ἀπαρτίζεται ἀπὸ τὰ ἐξῆς ὀκτώ «τετράδια»: *Εἰς τὸ βάθος Κῆπος*, σσ. 1-21. *Γραμμένα στῆ Μέση Ἀνατολή*, σσ. 23-49. *Ποιητικὴ γνώση καὶ γνωμικά*, σσ. 51-65. *Μαρτυρίες*, σσ. 67-82. *Ἡ γνώση τοῦ φόβου*, σσ. 83-105. *Ἡ γλύκα μερικῶν νησιῶν κι ἡ πέτρα τους ἢ σκληρή*, σσ. 107-131. *Ἐπίκαιρα πολυφωνικά*, σσ. 133-146. *Τὸ πανέρι τοῦ πλανόδιου μικροπουλητῆ*, σσ. 147-176. Εἰκονογράφηση· στὸν κολοφώνα τυπωμένο: «Εὐχαριστῶ ὄσους φιλοτεχνήσανε τίτλους καὶ θέματα, Ε.Π.». »

Ἐπίσης στὸν φάκελο περιλαμβάνεται:

«Ἡ γνώση τοῦ φόβου», ὑπογραφή: Στάθης Καρτέρης. Περὶ ποιήσεως. Ἀναφορὴς στὸν Φρανσουὰ Βιγιόν καὶ τὸν Κώστα Βάρναλη. Μονόφυλλο χειρόγραφο κείμενο.

Ἡ Ἀνατολή, Ἀθήνα 1962, βλ. φάκελος 3.1.

*Τὸ Βουνό*²⁰ «Τὸ δίκιο δὲν εἶναι σῦκο γινομένο ποὺ πέφτει ἀπὸ χαμηλὴ συκιά». Ἐξιτόρηση καὶ παράσταση ἀπὸ τὸν καιρὸ τῆς Κατοχῆς. Θεατρικὴ σειρὰ («Τὰ Πάθη μας», σχέδια Μαρίας Βαξεβάνογλου, Ἀθήνα 1963, σσ. 35 (φωτοτυπία). Τὸ κείμενο ἀναδημοσιεύθηκε τὸ 1977 στὸν *Ἀπολογισμό*, βλ. φάκελος 4.

Περιλαμβάνονται:

“Le Rocher”, “La Montagne”, ἀνέκδοτη (;) μετάφραση τοῦ ἔργου στὰ γαλλικὰ ἀπὸ τὴν Ε.Π.: τρία δακτυλόγραφα ἀντίγραφα μὲ χειρόγραφες διορθώσεις τῆς ἴδιας.

Ἐπιστολὴ τοῦ Διονύσιου Ρώμα πρὸς τὴν Ε.Π.: «Τὸ ποίημά σου μοῦ ἄρесе ἐξαιρετικά...», χ.χ., ἀναφέρεται μᾶλλον στὴν ἑλληνικὴ ἔκδοση τοῦ 1963, γιατί ἡ ἐπιστολὴ φέρει στὸν φάκελο ἰδιόγραφη ἔνδειξη τῆς Ε.Π.: «Τὸ Βουνό».

* *Ε.Β.π.Α., Ἑλληνικὴ Βοήθεια πρὸς Ἀμερικὴ*, Ἀθήνα 1964, σσ. 50. Στὸ ἐσώφυλλο: «Τὸ ἐξώφυλλο φιλοτέχνησε ὁ Γιῶργος Ψαλλιδόπουλος».

Ἐπίσης, ὑλικὸ σχετικό:

Κείμενο περὶ Κατοχῆς καὶ Ἀντίστασης. Ἔντιτλο, δακτυλόγραφο, σσ. 11.

19. Δωρεὰ Θάλειας Κουτούζου-Μπίρη (1999).

20. Τὸ πρωτότυπο ἀνήκει στὴν κυρία Ἀνθὴ Κατσιρίκου.

Ἄρχη: «Ἐκεῖνο τὸ βράδυ βρεθήκαμε 4 φίλοι συνοδοιπόροι στὴν μπακαλοταβέρνα...».

Παραλλαγή τοῦ ἴδιου κειμένου, χειρόγραφο τετράδιο. Στὸ ἐξώφυλλο, τὰ ἀρχικά: Ε.Β.π.Α.²¹.

Συνοδευτικές σημειώσεις-προσχέδιο γιὰ συγγραφή τοῦ λογοτεχνήματος (σσ. 16) καὶ σχέδια γιὰ εἰκονογράφηση τοῦ κειμένου Ε.Β.π.Α.

Ὁ Κοινὸς Λόγος²²

* Ἀκοῦμε τὴν φωνή σου πατρίδα, δεκαεπτὰ ἀφηγήματα. Συλλογὴ-ἐπιμέλεια: Ἑλλη Παπαδημητρίου, πρόλογος: Κώστας Πορφύρης. Ἐκδόσεις Θεμέλιο, σειρά «Μαρτυρίες», 1964, σσ. 148 (βιβλίο, φωτοτυπία).

* Ὁ Κοινὸς Λόγος, ἀφηγήματα. Παρουσίαση-ἐπιμέλεια: Ἑλλη Παπαδημητρίου, Τὸ Ἑλληνικὸ Βιβλίο, Ἀθήνα 1972, σσ. 214. Μὲ ἰδιόχειρη ἀφιέρωση: «Γιὰ τὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν. Χρέος πνευματικὸ στὸ Ἄρχειο. Ἑλλη Παπαδημητρίου».

* Ὁ Κοινὸς Λόγος, ἀφηγήματα. Συλλογὴ-ἐπιμέλεια: Ἑλλη Παπαδημητρίου,

21. Δωρεὰ Μαρίας Ἀσβέστη (1999). Μὲ δικτικὸ πνεῦμα παρουσιάζεται μιὰ φανταστικὴ ἀντιστροφή: ἡ Ἑλλάδα κάνει ἔρανο γιὰ νὰ στείλει ἑλληνικὴ βοήθεια στὴν Ἀμερική. Ἡ συγγραφέας, πρὶν προβεῖ σὲ δημοσίευση, ἐπιθυμοῦσε νὰ κρατηθεῖ μυστικός ὁ τίτλος τοῦ ἔργου, «Ε.Β.π.Α.». Βλ. τὴν χ.χ. ἀλλὰ πρὸ τοῦ 1964 ἐπιστολὴ τῆς στὴ Μ. Μερλιέ (Τμῆμα Ἀλληλογραφίας Ἀρχείου Μέλπως καὶ Ὀκτάβιου Μερλιέ).

22. Τὸ Ἀκοῦμε τὴν φωνή σου πατρίδα (1964) συνιστᾷ μιὰ πρόδρομη, προδικτατορικὴ δημοσίευση τοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖο ἔπειτα τιτλοφορήθηκε «Ὁ Κοινὸς Λόγος», κυκλοφόρησε στὴ μεταπολίτευση καὶ ὁλοκληρώθηκε σταδιακᾶ. Τὸ περιεχόμενον τῆς πρώτης αὐτῆς σύνθεσης τοῦ 1964 ἀντιστοιχεῖ στὸν τρίτο τόμο τῆς μεταδικτατορικῆς ὁλοκληρωμένης ἐκδόσεως. Ἀπὸ τὴν ἐκδοση τοῦ 1964, ἡ ἐπόμενη (καὶ ἐνδιάμεση χρονολογικᾶ) εἶναι ἐκείνη ποὺ τυπώθηκε πρὸς τὸ τέλος τῆς ἀπριλιανῆς δικτατορίας: Ὁ Κοινὸς Λόγος, Τὸ Ἑλληνικὸ Βιβλίο, 1972. Τὸ περιεχόμενον αὐτῆς τῆς ἐνδιάμεσης ἐκδόσεως ἀντιστοιχεῖ στὸν πρῶτο τόμο τῆς τελικῆς, μεταπολιτευτικῆς σειράς. Ἡ ἐκδοση τοῦ Κέδρου, ἡ ὁλοκληρωμένη τελικὴ ἐκδοση, ἀρχίζει τὸ 1975 (τόμοι πρῶτος-δεύτερος-τρίτος) καὶ τὸ 1979 καταλήγει στὸν τέταρτο τόμο. Τὸ 1984 οἱ ἐκδόσεις Ἑρμῆς τυπώνουν ἕναν «πρῶτο τόμο» καὶ μοναδικό. Ἡ ἐκδοση τοῦ 1964 (Θεμέλιο) μᾶς παραχωρήθηκε γιὰ φωτοτυπία. Στὸ ΚΜΣ ὑπάρχουν τὰ πρωτότυπα τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1972 – ποὺ εἶχε καταθεθεῖ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν Ε.Π.– καθὼς καὶ τοῦ 1979, ποὺ ἀνῆκε στὴν Ἀγγλία Ἀγιοιουάντη, ὑποδιευθύντρια τοῦ ΚΜΣ.

Κέδρος, Ἀθήνα 1979, σσ. 100. Ἰδιόχειρη ἀφιέρωση τῆς Ε.Π. στὴν Ἀγλαΐα Ἀγιουτάντη.

Στὸν φάκελο περιλαμβάνονται κείμενα διάσπαρτα πού σχετίζονται μὲ τὸν Κοινὸ Λόγο:

“Une tante parle à son neveu”, δισέλιδο, δακτυλόγραφο, στὰ γαλλικά, ἀτύπιστο, ἀνυπόγραφο.

* «Μικρασιατικὸς Χαλασμός» (λαϊκὲς ἀφηγήσεις), ἐπιμέλεια: “Ἑλλη Παπαδημητρίου, *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, ἔτος Η΄, τ. 16, τχ. 93 (Σεπτέμβριος 1962), σσ. 282-299 (φωτοτυπία). Προδημοσίευση (:) τοῦ *Ἀκοῦμε τὴν φωνή σου πατρίδα*. Περιέχει διηγήσεις τῶν: Δ. Καυτζίκη, Χρ. Φανουράκη, Ε. Καλαντζή, Κ. Μαμέλη καὶ Χ. Χαραλαμπίδη. Τοῦ τελευταίου τὸν λόγο καταγράφει ὁ συνεργάτης τοῦ ΚΜΣ Ἐμμανουὴλ Τσαλίκιου²¹.

* “Ἑλλη Παπαδημητρίου, «Δυὸ λαϊκὰ ἀφηγήματα ἀπὸ τὸν πόλεμο τῆς Ἀλβανίας: α) Ἀφηγῆται μιὰ Γιαννιώτισσα, β) Ἐγραψε ὁ Ἔρμος Ἀ[ργαῖος]». Σχέδια τοῦ Α. Βαλαβανίδη, *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, ἔτος ΙΑ΄, τ. 22, τχ. 129 (Οκτώβριος 1965), σσ. 280-285 (φωτοτυπία)²¹.

«Ζωντανὸς Ἑλληνικὸς Λόγος – ἓνα τεῦχος ἀφηγήματα». Ὁμιλία στὸν σύλλογο Οἱ Φίλοι τοῦ Γ[ιάννη] Κ[ορδάτου(:)], στίς 3/6/1964. Ἀνυπόγραφο, ἀλλὰ τῆς Ε.Π., σσ. 4, δακτυλόγραφο.

«Περὶ τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων – “Ἐνα περιστατικό». Κείμενο τῆς Ε.Π., ἄτιτλο, δακτυλόγραφο.

«Μιλᾷ ὁ Μπαρμπα-Ἡλίας», διήγηση πρόσφυγα. Χειρόγραφο ὅπου ἐπισυνάπτεται «ἔντυπο Πιστοποιητικὸ τοῦ πρόσφυγα Ἡλία Παπαχρήστου», φωτογραφία καὶ ἔνδειξη ἀπὸ τὸν Τσεσμέ τῆς Ἐπαρχίας Κρήνης», χρονολογία 1927.

23. Ὁ καππαδόκης Ἐμμανουὴλ Τσαλίκιου, δεινὸς τουριστῆς, στάθηκε κοντὰ στὴν προσπάθεια τῆς Μέλπωσ Μερλιέ δουλεύοντας ἀφιλοκερδῶς ὡς μεταφραστῆς, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἱδρύσεως τοῦ Κέντρου. Τὸ συγγραφικὸ του ἔργο παραμένει ἀνέκδοτο στὸ Ἀρχεῖο.

24. Ὁ Ἔρμος Ἀργαῖος, λογοτεχνικὸ ψευδώνυμο τοῦ Ἐρμούλου Ἀνδρεάδη, ἦταν γνωστὸς μεταφραστῆς τοῦ Ἀζίζ Νεσίν στὰ ἑλληνικά. Συνεργάτης ἐπὶ πολλὰ χρόνια τοῦ Κέντρου, εἰδικεύθηκε –ὡς τουρκομαθῆς– στὴ συλλογὴ ὕλικου στοὺς προσφυγικὸς συνοικισμοὺς. Ἡ παρουσία τόσο τοῦ Τσαλίκιου ὅσο καὶ τοῦ Ἀνδρεάδη δίνει μιὰ ἰδέα τοῦ ὀμφάλιου λώρου πού συνδέει ἐξαρχῆς τὸ Κέντρο μὲ τὸν Κοινὸ Λόγο.

«Ο Κοινός Λόγος, σημειώσεις», σσ. 4. Σημειώσεις που εμπεριέχονται στον τελευταίο τόμο του *Κοινοῦ Λόγου*, Κέδρος 1979 (φωτοτυπία έντύπου).

Κριτική για τὸν *Κοινὸ Λόγο*

Ἀλέξανδρος Κοτζιάς, «Μυθολογία καὶ ἱστορικὴ ἀλήθεια: Ἑλλῆς Παπαδημητρίου, Ὁ Κοινὸς Λόγος, ἀφηγήματα, τ. 3, Κέδρος, Ἀθήνα 1975.» Κριτικὴ βιβλίου. *Ἡ Καθημερινή*, 11/1/1976. (Βλ. ἐδῶ Μικρὸς Ὀδηγὸς Πλεύσης, ὑποσημ. 5)

«Γιὰ τὸν Κέδρο = Νανά καὶ συνεργάτες, μεγάλους καὶ μικροὺς, ποὺ βγάλανε τὸν Κοινὸ Λόγο, μὲ ἀφορμὴ τὴν Κριτικὴ τοῦ Ἄλ. Κοτζιά – Ἡ Καθημερινή 11/1/76, Ἐξηγήσεις μεταξύ μας». Ἀπάντηση ποὺ ἀπευθύνει ἡ Ε.Π. προσωπικὰ στὴ διευθύντρια τοῦ Κέδρου, Νανά Καλλιανέση· δακτυλόγραφο, ἀδημοσίευτο, σσ. 3, γ.γ. ἀλλὰ τοῦ 1976.

* Θάνος Χ. Παπαδόπουλος «Ὁ Λαϊκὸς Λόγος, σημειώσεις μὲ ἀφορμὴ ἕνα βιβλίου», *Ἡ Ἀυγή*, 17/1/1976.

* Τατιάνα Γκρίτση-Μιλλιέξ, «Ὁ Κοινὸς Λόγος, Ἀφηγήματα ποὺ μάζεψε καὶ ἐπιμελήθηκε ἡ Ἑλλῆ Παπαδημητρίου», *Ἡ Ἀυγή*, 22/2/1976.

Περίοδος Δικτατορίας (1967-1974)

4.2. * *Πολύμνια Λάσκαρι*

Ἀφιέρωμα συνεργατῶν καὶ φίλων τῆς, Ἑστία Νέας Σμύρνης, Ἀθήνα 1969, σσ. 46. Γράφουν: Σοφία Ἀντωνιάδη, Ν. Ἀρώνης, S. Baud-Bovy, Ε. Κριαρᾶς, Ο. Merlier. Α. Mirambel, Ὁλγα Βατίδου, Π. Παπατσώνης, Πάνος Παραρᾶς, Β. Τατάκης, μὴ Συγγενής [= Ἑλλῆ Παπαδημητρίου, σ. 42]²⁵.

Ἡ Ἀνατολή, Ἀθήνα 1972, βλ. ὑποσημ. 12.

Ὁ Κοινὸς Λόγος. Ἀθήνα 1972, βλ. ὑποσημ. 22.

25. Ἡ Πολύμνια Λάσκαρι, σμυρναϊκῆς καταγωγῆς, ἦταν θεία τῆς Ἑλλῆς, ἀδελφῆ τῆς μητέρας τῆς. Βλ. καὶ φάκελος 1. Οἱ δύο βιβλιοθηκῆς, τῆς Πολύμνιας Λάσκαρι καὶ τῆς Ἑλλῆς Παπαδημητρίου, δωρήθηκαν στὴν Ἑστία Νέας Σμύρνης. Παρὰ τὴν προθυμία τῶν ὑπαλλήλων, σὲ ἐπιτόπια ἔρευνα ποὺ ἐπιχειρήσα δὲν στάθηκε δυνατὸ νὰ ἐντοπίσω τὰ ἴδια τὰ ἀντίτυπα τῶν δύο βιβλιοθηκῶν (Μάρτιος 2000).

Λαός Παρών

Ἐπεισόδια Κατοχῆς καὶ Ἀντίστασης σὲ ἓνα νησί, Ἀθήνα 1973.

Βιβλίο ποὺ ἀναφέρεται στὴ Σάμο, κείμενο σσ. 41 + 5 φωτογραφίες Μάρκου Δροσάκη, πολυγραφημένο, μὲ ἰδιόγραφη σημείωση τῆς Ε.Π.: «Τελικὴ μορφὴ μὲ διορθώσεις». Στὸν κολοφῶνα: «Τυπώθηκαν 225 ἀντίτυπα ἐκτὸς ἐμπορίου».

Φωτογραφίες Μάρκου Δροσάκη, σχέδια Ἑλλης Παπαδημητρίου (τὰ πρωτότυπα ὅλων τῶν φωτογραφιῶν τῶν σσ. 41-45). Εἴκοσι φύλλα λυτά.

Ἐπίσης στὸν φάκελο περιλαμβάνονται – μὲ τὴν ἔνδειξη «Γιὰ πέταμα»: Κείμενο στὰ γαλλικά, ἀκέφαλο, χειρόγραφο, σσ. 6.

«Tableaux et Dialogues ordonnés en vue de faciliter un film sur la Résistance dans une île grecque (Samos) pendant la guerre (1941-1943). Avec indications photographiques et dessins.»²⁶ Γαλλικὴ μετάφραση τοῦ ἔργου ἀπὸ τὴν Ε.Π., χειρόγραφο, σσ. I-X.

«Le peuple présent». Κείμενο ἀποτελούμενο ἀπὸ 35 σκηνές-παραγράφους χωρισμένες σὲ δύο τμήματα: première partie 1-13 / deuxième partie 15-26, γαλλικά, δακτυλόγραφο.

Ἐπιστολὴ Λάμπη Χριστόπουλου (Χολαργὸς 8/6/73) πρὸς τὴν Ἑλλη Παπαδημητρίου. Ἀναφέρεται στὸ *Λαὸς Παρών*. Σὲ δεῦτερο πρόσωπο, τὴν ἀποκαλεῖ «ἀδελφὴ μου».

Περίοδος Μεταδικτατορικῆ. Μεταπολίτευση (1974-1984)

* 4.3 *Ποῦματα*, Ἀθήνα 1975, σσ. 46 (βιβλίο)²⁷. Στὸν κολοφῶνα: «Τυπώθηκε στὸ Τυπογραφεῖο Νικ. Παπαδοκωνσταντάνη, Παγκράτι».

Στὸν φάκελο περιλαμβάνεται:

Φαίδρας Ζαμπαθᾶ-Παγουλάτου συγχαρητήρια ἐπιστολὴ πρὸς τὴν Ε.Π. γιὰ

26. Τὸ ἔργο δὲν φαίνεται νὰ κυκλοφόρησε στὸ ἐμπόριο. Ἡ συγγραφέας τὸ χάριζε ἢ ἴδια σὲ φίλους: τὸ ἀνατρεπτικὸ περιεχόμενό του ἐμπόδιζε τὴ δημοσιοποίησή του στὴ διάρκεια τῆς δικτατορίας τῶν συνταγματαρχῶν. Ἡ σκέψη νὰ ἀναζητηθεῖ μιὰ ἄλλη γλώσσα – ἢ κινηματογραφικὴ – προκύπτει ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ λογοκρισία τῆς χούντας. Ἐκεῖ, νομίζω, ἀποσκοποῦσε καὶ ἡ γαλλικὴ μετάφραση τοῦ ἔργου: ὁ συνδυασμὸς τῶν δύο θὰ ἀποτελοῦσε ἓνα καλὸ διαβατήριο γιὰ τὸ ἔργο – ποὺ θὰ μπορούσε ἔτσι νὰ περάσει τὸ μῆνυμα ἔξω ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ σύνορα.

27. Δωρεὰ Κλειῶς Μποστάντζόγλου (1999).

τὰ *Ποιήματα*, Ἀθήνα 11/4/1976.

* *Ἡ Παρέα*²⁸, *Χειμώνας-Ἀνοιξη-Καλοκαίρι-Φθινόπωρο*, κείμενο Ἑλλης Παπαδημητρίου, εἰκονογράφηση Ἑλλης Κομνηνοῦ, Κέδρος, Ἀθήνα 1976.

Τυπογραφικὰ δοκίμια σὲ τρία τεύχη: πρῶτο βιβλίο (1976): σσ. 36, δεῦτερο βιβλίο (1977): σσ. 36, τρίτο βιβλίο (1978): σσ. 21. Φωτοτυπία, λείπουν τὰ ἐξώφυλλα.

* *Ἀπολογισμός, Θεατρικὸ πείραμα*. Εἰσαγωγή Ἑλλης Παπαδημητρίου, Κέδρος, Ἀθήνα 1977, σσ. 80. Ἀναδημοσιεύει τὰ κείμενα *Ἡ Ἀνατολή καὶ Τὸ Βουνό*, σχέδια Μαρίας Βαξεβάνογλου²⁹. Ὁ φάκελος περιλαμβάνει τὸ πρωτότυπο σχέδιο τοῦ ἐξωφύλλου.

Ὁ *Κοινὸς Λόγος*, Ἀθήνα 1979, βλ. φάκελος 4.1.

* *Εὐγένης Χαλαμπίδης*³⁰, σύνθεση-ἐπιμέλεια: Ἑλλη Παπαδημητρίου, «...ἀπόψε στὶς 22 Ἰουλίου πῆραν τὸ Δήμαρχο Περιστερίου γιὰ ἐκτέλεση...». Ἐκδοση ΠΕΑΕΑ, Περιστερί, 1979, σσ. 1-87 (φωτοτυπία). Συλλογὴ καὶ προσφορὰ ὑλικού: Καλλαντζόγλου Ἀφρό, Μπαζακίδης Γιάννης, Κασσελοῦρης Λάμπρος, Παπαδημητρίου Σεραφεῖμ, Παρλιάρου Ἄννα, Σκούρτης Σταμάτης, Σταματιάδης Σάββας, Χατζηιωάννου Λευτέρης.

Τετραμερὴς σύνθεση:

Α' (1945) δικά του κείμενα – δύο δημοσιεύματα τοῦ *Ριζοσπάστη*, σσ. 1-39.

Β' (1946-1948) γράμματά του καὶ στίχοι, σσ. 40-52.

Γ' (1907-1948) βιογραφικὲς πληροφορίες-μαρτυρίες, σσ. 53-69.

Δ' (1945-1948) γράφουν – ἱστοροῦν οἱ συγγραφεῖς του, σσ. 70-87.

* *Παλιὲς φωτογραφίες*, Ἀθήνα, *Πειραιά, Καισαριανή*. Μάρκος Δροσάκης, Παῦλος Βακάλης, Ἑλλη Παπαδημητρίου, Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1979.

4.4. Ποίηση, τ. Β', Ἀθήνα, Κέδρος 1980. Ἀντίτυπο ἀτελές. Μόνο ἡ προμετωπίδα, οἱ σσ. 153-154 καὶ ὁ κολοφώνας: «Στοιχειοθεσία-Ἐκτύπωση, Τυπογραφεῖο Ἀγγελίλου Ζουμαδάκη, Αὐγουστος 1980. Γιὰ λογαριασμὸ τῶν ἐκδόσεων Κέδρος». Ἰδιόγραφη μνεῖα τῆς Ε.Π.: «Στὶς τελευταῖες σελίδες, μερικὰ τοῦ 1986 ποὺ θυμήθηκα καὶ σημειῶν τῆς Παλαιστίνης».

28. Τὸ πρωτότυπο ἀνήκει στὴν κ. Ἀνθὴ Κατσαίρκου.

29. Δωρεὰ Θάλειας Κουτούζου-Μπίρη (1999).

30. Τὸ πρωτότυπο ἀνήκει στὴν κ. Ἀνθὴ Κατσαίρκου.

* *Τιμοῦμε τὰ 60 χρόνια τῆς Μικρασιατικῆς Καταστροφῆς*. Ἑστία Νέας Σμύρνης, Ἀθήνα 1982, σσ. 24. Θεατρικὸ πρόγραμμα ὅπου δημοσιεύονται ἀποσπάσματα τοῦ ἔργου *Ἡ Ἀνατολή*, καθὼς καὶ τὸ ποιητικὸ σχεδιάγραμμα *Τὸ ἀθέμελο γεφύρι – Ὅραμα*. Τυπώθηκε σὲ 600 ἀντίτυπα ἀριθμημένα, ἐκτὸς ἐμπορίου, φωτογραφίες Μάρκου Δροσάκη, ἐπιμέλεια Παύλου Βακάλη (φωτοτυπία)³¹.

* *Σημειωματάριο: Συνήθειες, ἑορτές, ἐκδηλώσεις, ὁ χορός-χοροί, τὸ πένθος, δείγματα τοῦ βίου καὶ τοῦ τόπου μας εἰρηρικά. Κι ἓνα νησιὸλόκληρο, φωνές, κουβέντες, πονηριές, παλληκαριές, οἱ ἀέροηδες, ἡ ἐρημιὰ, ὁ πρῶτος καὶ ὁ τελευταῖος του ἡλίου*, Ἀθήνα 1983, σσ. 60. Στὸν κολοφῶνα: «Τυπώθηκε σὲ 600 ἀντίτυπα μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Παύλου Βακάλη»³².

Δυὸ ἀνόμοια νησιά, Μεταπολεμικὴ Σάμος, Ἡ κοινὴ μας Αἴγνα. Βιβλίο, Ἀθήνα 1984, σσ. 14.

* *Ἡ Δίκαιη Κούπα – γνῶμες, κρίσεις, ἀπορίες, ἐξηγήσεις, παρεξηγήσεις*. Βιβλίο, Ἀθήνα 1984, σσ. 31. Στὸν κολοφῶνα: «Τυπώθηκε τὸν Ἰούνιο τοῦ 1984 ἀπὸ τὸν Παῦλο Βακάλη σὲ 1.100 ἀριθμημένα ἀντίτυπα γιὰ λογαριασμὸ τῆς Ἑλλην. Παπαδημητρίου», φωτοτυπία³³.

ΦΑΚΕΛΟΣ 5

Δημοσιευμένα³⁴ διάσπαρτα κείμενα τῆς Ἑλλην. Παπαδημητρίου, 1954- κ.έ.

Φάκελοι 5.1-5.5 καὶ 6.1-6.3 μὲ τὴν ἔνδειξη «Γιὰ πέταμα»

5.1. Μουσικὰ (1954-1976)

Γιὰ τὸ λαϊκὸ τραγούδι, τὴ δημοτικὴ μουσικὴ καὶ τὸν χορὸ

Τὸ σύγχρονο λαϊκὸ τραγούδι, δοκίμιο. Ἰδιόγραφη σημείωση τῆς Ε.Π.: «Γράφτηκε τὸ 1936 γιὰ ἓναν Αὑθαίρετο Ὁδηγὸ τῆς Ἑλλάδος»³⁵. Ξαναγρά-

31. Τὸ πρωτότυπο ἀνήκει στὸ Μουσικὸ Λαογραφικὸ Ἀρχειο.

32. Δωρεὰ Θάλειας Κουτούζου-Μπίρη (1999). Ἰδιόγραφη ἀφιέρωση τῆς συγγραφέως. Στὴν παράσταση συμμετεῖχαν ὁ Ὅμιλος Ἑλληνικῶν Χορῶν «Ἑλένη Τσαούλη» καὶ ἡ Δόμνα Σαμίου.

33. Τὸ πρωτότυπο ἀνήκει στὴ βιβλιοθήκη Μάρκου Δραγούμη.

34. Δημοσιευμένα στὴν πλειονότητά τους. Τὰ ἀδημοσίευτα ἢ ἀνεξακριβωτα σημειώνονται μὲ ἐρωτηματικὸ σὲ παρένθεση.

35. Αὑθαίρετος Ὁδηγὸς τῆς Ἑλλάδος, βλ. καὶ φάκελος 5.3., ὅπου ἐπαναλαμβάνεται

φτηκε για τὸ Μουσικὸ Λαογραφικὸ Ἀρχεῖο τὸ 1954, χ.χ. ἀλλὰ μᾶλλον τοῦ 1954. Σὲ δύο ἀντίτυπα: τὸ πρῶτο, φωτοτυπία χειρογράφου μὲ ἐνθετες φωτογραφίες (σσ. 21) καὶ τὸ δεύτερο, δακτυλόγραφο (σσ. 13).

Ἑλλη Παπαδημητρίου, «Καὶ πάλι γιὰ τοὺς λαϊκοὺς χοροὺς», *Παναθήναια*, (Ιούλιος /Αὐγούστος 1960), σ. 73. Ἀπάντηση σὲ προηγούμενο ἄρθρο τοῦ Κώστα Φραγκισκάτου «Τὸ ἐξωελληνικὸ πνεῦμα στὴ σύγχρονη χορογραφία τῶν ἐθνικῶν μας χορῶν», *Παναθήναια*, χ.χ., σσ. 42-44.

«Ἡ ἐντεχνη λαϊκὴ μας μουσικὴ. Μιὰ ἐπιστολὴ τῆς κυρίας [Ἑλλης] Παπαδημητρίου», *Ἀνεξάρτητος Τύπος*, 4/1/61 (ἀπόκομμα).

«Προβλήματα Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ. Μιὰ ἔρευνα γιὰ τὸ λαϊκὸ τραγούδι. Τὸ ρεμπέτικο εἶναι κατεξοχὴν λαϊκὸ. Ἐκφράζει τὸ πάθος, τὴν ἔμπνευση τῶν κοινῶν Ἑλλήνων. Ὁ Θεοδωράκης μὲ τὸν Ἐπιτάφιο ἐξαίρει τὴ λυρικὴ φλέβα τοῦ Ρίτσου. Ἡ ἀπάντηση τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου», ἐφημερίδα *Ἡ Ἀδύγη*, 30/3/1961 (ἀπόκομμα).

«Ἀπάντηση σ' ἓναν ἀντίλογο. Οἱ πηγές τῆς αἰσιοδοξίας μας. Μιὰ γνώμη τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου», ἐφημερίδα *Ἡ Ἀδύγη*, 9/8/1961 (ἀπόκομμα). Ἄρθρο περὶ δημοτικῶν τραγουδιῶν.

«Ἀπ' ἀφορμὴ τῆ συζήτηση γιὰ τὸ ρεμπέτικο τραγούδι. Ὁ μουσικὸς μας πλοῦτος. Τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου», *Ριζοσπάστης*, χ.χ. ἀλλὰ πιθανὸν στίς 7/5/1976. Ἀπόκομμα τῆς ἐφημερίδας καὶ δακτυλόγραφο ἀντίγραφο, σσ. 4. Στὸν ἴδιο φάκελο: «Ἐνα γράμμα τοῦ Τάσου Σχορέλη στὸν Ριζοσπάστη: Τὸ ρεμπέτικο καὶ τὸ ἑλληνικὸ λαϊκὸ τραγούδι» (ἀπόκομμα). Ἀπάντηση σὲ σημείωμα τοῦ Ζήση Σκάρου μὲ τίτλο: «Οἱ διαστάσεις τοῦ ρεμπέτικου», *Ριζοσπάστης* 12/3/76.

«Ἀγγελος Σικελιανός, Ὑμνωδὸς καὶ Ὁραματιστής. Πορτραῖτο του καὶ ἀνέκδοτες φωτογραφίες ἀπὸ τὶς Δελφικὲς Γιορτές. Ἑλλη Παπαδημητρίου».

νεταὶ ὁ τίτλος. Δὲν γνωρίζω ἂν ποτὲ ἐκδόθηκε. Ὅμως τοποθετώντας τὰ πράγματα μέσα στὸν χρόνο, στὴ δικτατορία τοῦ Μεταξᾶ, καὶ συνδυάζοντας τὴν ἦδη τόσο καλὴ γνώση τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου ποὺ εἶχε ἡ συγγραφέας, καθὼς καὶ τὸ ἀντιρρητικὸ της πνεῦμα, μπορεῖ νὰ υποθέσει κανεὶς ὅτι τὸ σχέδιο ἦταν ἓνας ὁδηγὸς ποὺ θὰ ἀντιστρατευόταν τὴν ἐπίσημη ἰδεολογία. Τὸ 1935 ἡ Ἑλλη Παπαδημητρίου δημοσίευσε τὸ «Ὀδοιπορικὸ Ἡπείρου» στὰ *Νεοελληνικὰ Γράμματα*. Ἴσως ἡ σύλληψή της ἀπὸ τὴν ἀστυνομία, στὴ δικτατορία τοῦ Μεταξᾶ, ἀνέκοψε τὰ σχέδια γιὰ τὴν ἐκδοση τοῦ Αὐθαίρετου Ὀδηγοῦ.

Ἄρθρο δισέλιδο, σπάραγμα ἀπὸ περιοδικό, ἀταύτιστο, σσ. 143-144, χ.χ. ἀλλὰ μετὰ τὸ 1978. Γιὰ τὶς Δελφικὲς Γιορτές, βλ. φάκελος 10.1.

* Χειρόγραφο σημεῖωμα τῆς μουσικολόγου Δέσποινας Μαζαράκη, χ.χ., ἄτιτλο, ποὺ ἀναφέρεται στὸ ἄρθρο τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου περὶ ἐλληνικῆς δημοτικῆς καὶ λαϊκῆς μουσικῆς³⁶.

5.2. Πολιτικά (1955-1977)

* «Στρατόπεδο Προσφύγων», *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, ἔτος Α', τ. 2, τχ. 10 (Ὀκτώβριος 1955), σ. 287.

* «Γλωσσικὰ Ζητήματα», *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, ἔτος Γ', τ. 6, τχ. 31 (Ἰούλιος 1957), σσ. 51-52, με ὑπογραφή Ἑλλης Παπαδημητρίου (φωτοτυπία).

«Ἄχ, αὐτὸς ὁ Ἄλλος! Θέμα γλωσσικό» με τὴν ὑπογραφή τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου (σπάραγμα), *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, ἔτος Γ', τ. 6, τχ. 33 (Σεπτέμβριος 1957), σ. 215.

«Θέματα καὶ Ἀπόψεις. Ἡ Κριτικὴ καὶ “Ὁ Χριστὸς ξανασταυρώνεται” τῆς κας Ἑλλης Παπαδημητρίου», ἔφημερίδα ἀταύτιστη, χ.χ. ἀλλὰ δεκαετία τοῦ 1950 (ἀπόκομμα).

* Ἑλλη Παπαδημητρίου, «Τῆς Ἀφρικῆς» (ποίημα), *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, ἔτος Δ', τ. 7, τχ. 41 (Μάιος 1958), σσ. 307-309.

«Ἐμπόριο καὶ Τέχνη» τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου, *Ζυγός*, Ἰανουάριος 1959, σσ. 15-16.

«Περὶ Ἀφαίρεσης στὴν Τέχνη»³⁷. Ἄτιτλο, χειρόγραφο, ἀνυπόγραφο.

«Περὶ Ἀφρημένης Τέχνης». Ἄτιτλο, δακτυλόγραφο, μονόφυλλο, ἀνυπόγραφο.

36. Προέρχεται ἀπὸ τὸ Μουσικὸ Λαογραφικὸ Ἄρχειο.

37. Τὰ κείμενα «Περὶ Τέχνης καὶ Ἀφαίρεσης στὴ Ζωγραφικὴ» –κείμενα κατεξοχὴν πολιτικά– ἐντάσσονται στὶς ἔντονες ἰδεολογικὲς συζητήσεις ποὺ εἶχαν ξεκινήσει τὴν ἐποχὴ ἐκείνη στὸν χῶρο τῆς Ἀριστερᾶς. Εἶναι μὲν ἀχρονολογητα, ἀλλὰ θὰ τὰ τοποθετοῦσα στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1950, ὅταν ἡ συγγραφέας πῆρε μέρος σὲ ἀνταλλαγὴ ἀπόψεων ποὺ εἶχε ξεκινήσει μέσα ἀπὸ τὶς σελίδες τῆς *Ἐπιθεώρησης Τέχνης*. Βλ. σχετικὰ, Ἑλλη Παπαδημητρίου, «Μιὰ ἀπάντηση στὸν Ἀντρέα Κέδρο»,

«Περὶ καλλιτεχνικῆς δημιουργίας καὶ Ἀφρημένης Τέχνης». Ἀτιτλο, χειρόγραφο, ἀνυπόγραφο.

«Περὶ καλλιτεχνικῆς δημιουργίας. Σκέψεις». Ἐπιστολὴ στὰ γαλλικά, δακτυλόγραφη, ἀνυπόγραφη, ἀποδέκτης ἄγνωστος, σσ. 4, χ.χ.

«[...] Ἡ ἀφαίρεση δὲν ἔλειπε ποτέ, εἶναι συστατικὸ τῆς Τέχνης. Ἐκ τῆς Ἰλιάδας μέχρι Μαντινάδες, ἀπὸ Θεοβάντες μέχρι Τολστόι, ἀπὸ Κόρες τῆς Ἀκρόπολης μέχρι ἀφρικανικὰ εἰδῶλα, μέχρι καὶ Μιχαὴλ Ἀγγελόπουλο, μέχρι τὸ μνημεῖο τῆς Πίνδου τοῦ Καπράλου, τὸ ἔργο τέχνης εἶναι καὶ ἀφαίρεση... Ἐ[λλη] Π[απαδημητρίου]». Σπάρραγμα ἀπὸ ἀταυτίστο ἔντυπο. Εἰκονογράφηση μὲ ἔργα τοῦ Τζιόττο, τοῦ Θεόφιλου, τοῦ Χ. Καπράλου. Μονόφυλλο, χ.χ.

«Σὲτ Συνεργεῖα Ἐργατῶν Τέχνης». Περὶ ποίησης, λογοτεχνίας καὶ καλλιτεχνικῆς παραγωγῆς. Κείμενο προγραμματικὸ, ἐσωκομματικὸ (;), δακτυλόγραφο, 4 φύλλα, χ.χ., ἀνυπόγραφο ἀλλὰ τῆς Ε.Π., ἀδημοσίευτο.

«Σκέψεις σὲ μορφή ἐπιστολῆς». Στὰ γαλλικά, δακτυλόγραφο, δίχως ὄνομα ἀποδέκτη, ἀνυπόγραφο, σσ. 4, χ.χ.

«Καὶ ὁ ἀντίλογος τοῦ γύφτου... Ἡ Ἕλλη Παπαδημητρίου ἀπαντᾷ». Ἐφημερίδα *Ἡ Ἀδὴ*, 10/11/1960 (ἀπόκομμα).

* Ἕλλη Παπαδημητρίου «Καὶ τὰ βουνὰ θὰ λυπηθοῦνε» (ποίημα), *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, ἔτος Θ', τ. 18, τχ. 105 (Σεπτέμβριος 1963), σ. 262.

Ἕλλη Παπαδημητρίου, «Ἐντυπώσεις ἀπὸ ἓνα ταξίδι. Ματιὲς στὴν Μόσχα. Τίς μέρες ποὺ ὁ Σοβιετικὸς Λαὸς γύρταζε τὴν 20ῆ ἐπέτειο τῆς Νίκης», ἐφημερίδα *Τὰ Νέα* (;), Κυριακὴ 20/6/1965 (ἀπόκομμα).

Ἕλλη Παπαδημητρίου, «Τὰ Εἴκοσι χρόνια τῆς Νίκης», *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 127 (Αὐγούστος 1965), σσ. 74-78 (σπάρραγμα).

Ἕλλη Παπαδημητρίου, «Φίλιππα Γελαδόπουλου, Μακρονήσι», *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, ἔτος ΙΑ', τ. 22, τχ. 129 (Ὀκτώβριος 1965), σ. 329.

Κριτικὴ τῆς Ἑλλῆς Παπαδημητρίου γιὰ τὴ συλλογὴ τοῦ Τάκη Ἀδάμου

Ἐπιθεώρηση Τέχνης, ἔτος Ε', τ. 9, τχ. 49 (Ἰανουάριος 1959), σσ. 59-60. Ἐπίσης τῆς Ἰδίας, «Εὐλογία διαμαρτυρία», *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, ἔτος Ε', τ. 9, τχ. 52 (Ἀπρίλιος 1959), σσ. 219-220, καθὼς καὶ τὴν ἀπάντησή τοῦ Α. Κέδρου στὸ ἐπὶ-μενο τεύχος 53-54 (Μάιος-Ἰούνιος), σ. 302.

Τραγούδια τῆς Ἀντίστασης. Δακτυλόγραφο, ἄτιτλο, χ.χ., ἀδημοσίευτο (;), σσ. 2.

«Μαικυνάτα». Περὶ τῶν χορηγιῶν τοῦ Ἰδρύματος Φῶροντ σὲ ἔλληνες διανοο-
μένους, στὴ διάρκεια τῆς χούντας τῶν συνταγματαρχῶν. Χειρόγραφο μὲ
ἔνδειξη: «Τὸ Βῆμα, 17.8.71», δημοσιευμένο (;).

Κείμενο γιὰ τὴ διάσπαση τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος. Συντάκτρια ἡ Ε.Π.
Δίφυλλο δακτυλόγραφο, ἄτιτλο, ἀνυπόγραφο, χ.χ. ἀλλὰ μετὰ τὸν Φεβρουάριο
τοῦ 1968. Πιθανότατα γιὰ χρῆση ἐσωκομματικῆ, συνταγμένο στὸ β' ἐνικό
πρόσωπο, ἀποδέκτης ἄγνωστος, ἀδημοσίευτο.

Ἑλλη Παπαδημητρίου, «Οἱ πνευματικὲς ἐλευθερίες», *Ριζοσπάστης* (;), χ.χ.
ἀλλὰ μετὰ τὸ 1974. Ἀρνητικὴ ἀποτίμηση τοῦ συγγραφέα Σολζενίτσιν.

«Ἡ ἀλήθεια γιὰ τὴν Ἑθνικὴ Ἀντίσταση. Σχόλια σὲ συνέντευξη τοῦ συγγραφέα
τῶν “Καπετανίων”» τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου, *Ριζοσπάστης*, 29/2/ 1976.
Ἀρνητικὴ ἀποτίμηση τοῦ βιβλίου τοῦ Dominique Eudes *Les Kapetanioi* (γαλ-
λικὴ ἔκδοση 1970, ἑλληνικὴ μετάφραση 1975).

Ἐπίσης στὸν ἴδιο φάκελο, ἰδιωτικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Γιάννη Χαρατσίδη πρὸς τὴν
Ε.Π. (29/2/76). Συγχαρητήρια γιὰ τὸ ἄρθρο τῆς «ἐναντίον τοῦ ἀντιδραστι-
κοῦ καὶ δῆθεν ἀντιστασιακοῦ βιβλίου».

Ἐπιστολὴ τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου (28/11/1977) πρὸς τοὺς συγγραφεῖς
τοῦ βιβλίου γιὰ τὴν Ἀντίσταση στὴν Κρήτη, τοὺς συντρόφους Σπύρο
Μπλαζάκη καὶ Γιώργη Τσομπανάκη. Δακτυλόγραφο.

«Γλῶσσα καὶ Ἀγλωσσία. Παρατηρήσεις ἐμπειρικὲς τῆς Ἑλλης Παπαδη-
μητρίου», *Σύγχρονοι Καιροί*, τ. 5, Ἐκδόσεις Φιλιππότη, 1983, σσ. 219-221,
ἔντυπο (καὶ τὸ δακτυλόγραφο, σσ. 10).

5.3. Διάφορα διάσπαρτα κείμενα τῆς Ε.Π.

Ποιητικά

«Γιὰ τὸν Πάνο Χαλδέζο (1895-1983), πρόεδρο τῆς Ἑστίας Νέας Σμύρνης».
Ποίημα 22 στίχων, ἄτιτλο, χειρόγραφο Ε.Π., χ.χ. ἀλλὰ μετὰ τὸ 1983.

«Πάτμο καὶ λίγη ποίηση». Ποίημα 7 στίχων, χειρόγραφο, χ.χ.

«Ἀρμενίζουσε νησιά...». Ποίημα χρονολογημένο ἀπὸ τὴν ἴδια: «2 Ἰουλίου

1986 – κάτι πάλι ἔχω καιρὸ καὶ χώρο».

«Καὶ μιὰν αὐγὴ στὴν Πάτμο». Ποίημα 18 στίχων, χ.χ. Ἔργοι: Ἄλλο χέρι σημειώνει: «Ἰσως τέλη τοῦ 1987».

Πεζά

«Greek Ceremonies in Jerusalem, 1940». Ἄρθρο τῆς Ε.Π., ἀνυπόγραφο, στὰ ἀγγλικά, κολοβό, μὲ χειρόγραφη ἐνδειξὴ τῆς ἴδιας: «Γιὰ Αὐθαίρετο Ὁδηγὸ [τῆς] Ἑλ[λάδος]»³⁸, δακτυλόγραφο, ἀδημοσίευτο (;).

«Sagesse Poétique». Περὶ ποιητικῆς, δακτυλόγραφο, στὰ γαλλικά, κείμενο Ε.Π. (;), σσ. 19, χ.χ.

Ἀκέφαλο χειρόγραφο κείμενο τῆς Ε.Π. στὰ γαλλικά, ἀταύτιστο, σσ. 21-30.

Ἄτιτλο χειρόγραφο, ἀταύτιστο, στὰ γαλλικά, χέρι Ε.Π. Ἀρχή: «Deux amants se promènent en été...».

Κριτικὴ γιὰ (ἀταύτιστο) βιβλίον τῆς Μαρούλας Κλιάφα, ἄτιτλο κείμενο, δακτυλόγραφο, χ.χ., ἀδημοσίευτο (;).

Γκάντι καὶ Ἰνδία. Ἰδιαίτερη μνεῖα τῆς Ἰντιρα Γκάντι. Χειρόγραφο, φωτοτυπία, χ.χ., ἀδημοσίευτο (;).

5.4. Κριτικὴ Θεάτρου (1934 -1970)

Ἄδημοσίευτα (;) κείμενα τῆς Ε.Π.

Ἄριστοφάνη Ὁ Πλοῦτος. Θέατρο Κολεγίου Ἀρρένων Ψυχικοῦ, σκηνοθεσία Καρόλου Κούν. Δακτυλόγραφο, χ.χ. ἀλλὰ μᾶλλον τὸ 1934, σσ. 3.

Χορτάτση Ἐρωφίλη (1934)³⁹, Λαϊκὴ Σκηνή, Θέατρο Ὀλύμπια. Δακτυλόγραφο, χ.χ., σσ. 4.

Ποντιακὸ Θέατρο (ἀταύτιστο). Δακτυλόγραφο, χ.χ., σσ. 3.

38. Βλ. φάκελος 5.1. γιὰ τὸν Αὐθαίρετο Ὁδηγὸ τῆς Ἑλλάδος.

39. Γιὰ τὴ δημιουργία τῆς Λαϊκῆς Σκηνῆς ποὺ εἶχαν ἰδρύσει, τὸ 1934, ὁ Κ. Κούν, ὁ Δ. Δεβάρης καὶ ὁ Γ. Τσαρούχης, βλ. Λυκοῦργος Καλλέργης, *Γιάννης Τσαρούχης (1910-1989), Ὁσεὶ Μύρα, μέριμνα Ἀλεξίου Σαββάκη*, Ἀθήνα 1988, σσ. 155-156. Ἡ πρώτη παράσταση τῆς Ἐρωφίλης δόθηκε στὶς 20/4/1934, σὲ σκηνοθεσία Κ. Κούν καὶ κοστοῦμα Γ. Τσαρούχη.

Σοφοκλή *Οιδίπους Τύρρανος*, Θέατρο Τέχνης Καρόλου Κούν. Δακτυλόγραφο, χ.χ., σσ. 2.

Ευριπίδη *Ίφιγένεια ἐν Αἰδίδι*, Ἑταιρικός Θίασος Καισαριανῆς. Δακτυλόγραφο, χ.χ., σσ. 2.

Χουρμούζη *Ὁ Χάσης*, Θίασος Εὐαγγελάτου (;). Δακτυλόγραφο, χ.χ., σσ. 2.

Βιτσέντζου Κορνάρου *Ἐρωτόκριτος*, Θίασος Συντεχνία. Χειρόγραφο, φωτοτυπία, χ.χ., σσ. 2.

1789. Théâtre du Soleil, Ariane Mnouchkine. Δακτυλόγραφο στὰ ἑλληνικά, χ.χ. ἀλλὰ ἀρχές δεκαετίας 1970, σσ. 2 (καὶ σὲ γαλλικὴ μετάφραση).

5.5. Περὶ Καραγκιόζη – Ἄρθρα, κείμενα, σχέδια⁴⁰

Κείμενο θεατρικοῦ διαλόγου Καραγκιόζη στὰ ἀγγλικά. Ἀκέφαλο, δακτυλόγραφο, σσ. 12-16, χ.χ. ἀλλὰ ἴσως προπολεμικό. Πρόσωπα: Karaghioz, Banker, Chauffeur, Blackbird, Big Island. Ἀποτελεῖ μᾶλλον σχέδιασμα γιὰ τὸ ἑλληνικὸ κείμενο ποὺ ἀκολουθεῖ.

«Ὁ Καραγκιόζης στὴν Ἀγγλία», θεατρικὸ ἔργο στὰ ἑλληνικά. Πρόσωπα: Ὁ Καραγκιόζης, ὁ Πολισμάνος, ἡ γάτα, ὁ σκύλος, τὸ σκυλάκι, ἕνας Γαλατάς, τὸ ἄγαλμα, ἡ Τανάγρα, τὰ σκαμνάκια, ὁ Λορδοπρόσκοπος, ἡ Λόρδισσα, ὁ Ἄγγελος, ὁ Φύλακας, ἡ Συμπολίτευση, ἡ Ἀντιπολίτευση, ὁ Ἀριστερός, τὸ Νησάκι, τὸ Νησί. Δακτυλόγραφο, σσ. 21 (οἱ σσ. 15-21 σὲ ἄλλο χαρτί).

«Ὁ Καραγκιόζης, θέατρο ἑλληνικό» τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου, ἐφημερίδα

40. Τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου μὲ τὸ Θέατρο Σκιῶν καὶ τῆς ἐπίδρασης ποὺ ἐκείνη ἄσκησε, ἤδη ἀπὸ τὸ 1930, σὲ ἕναν κύκλο καλλιτεχνῶν εἶναι θέματα ποὺ θὰ ἀναπτύξω ἐκτενέστερα στὸ Βιογραφικὸ Σχέδιασμα γιὰ τὴν Ἑλλή Παπαδημητρίου. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω ὅτι ἡ ἐταιρία «Ἑλληνικὲς Τέχνες» ἐκδίδει, στὰ 1935, τὸ κλασικὸ βιβλίον τοῦ Τζούλιο Καίμι γιὰ τὸν Καραγκιόζη, μὲ προμετωπίδα «Λαὸς Ἀλήθεια». Ἡ ἴδια ἡ Ε.Π. εἶχε συγκεντρώσει λαϊκὲς φτηνὲς ἐκδόσεις μὲ ἔργα-κείμενα τῶν παραστάσεων τοῦ Θεάτρου Σκιῶν. Σὲ πρόχειρο κατάλογο τῆς βιβλιοθήκης τῆς περιλαμβάνονται, δίχως χρονο ἐκδοσης, τὰ ἔργα: Ὁ Καραγκιόζης... Μπόγιας, Ἀρχαιολόγος, Ἀθλητῆς, Φαντάρος, Ἐκατομμυριοῦχος, στὸ συστάειο, Δάσκαλος, Γραμματικὸς, Μπακάλης, Ὑπουργός, στὴν Κίνα, Σεβὰχ ὁ Θαλασσινοός.

Τὰ Νέα (;), χ.χ., απόκομμα. Συνοδεύεται από τὸ ἴδιο κείμενο, δακτυλόγραφο, μὲ διαφορετικὸ τίτλο: «Ὁ Καραγκιόζης, θέατρο ἔθνικόν», σσ. 15.

«Δὲν ἔσβησε, μὰ πνίγεται βίαια ἢ κωμικὴ καὶ ἥρωικὴ πνοή του» τῆς Ἑλλῆς Παπαδημητρίου, περιοδικὸ *Θέατρο* (Ἰούλιος - Αὐγούστος 1963), σσ. 77-78. Ἀπόκομμα, συνοδεύεται ἀπὸ τὸ ἴδιο κείμενο, δακτυλόγραφο, ἀτίτλο, σσ. 6.

* *Ὁ Καραγκιόζης*, ἐνημερωτικὸ φυλλάδιο μὲ (12) σχέδια-φιγούρες, χ.χ., σσ. 10. Φυλλάδιο διπλῆς ὄψεως, ἑλληνικὸ / γαλλικὸ. Ἡ ἔκδοση στὰ γαλλικά, μὲ προσθήκη βιβλιογραφίας καὶ ἄλλῃ εἰκονογράφηση: «Σχέδια Εὐγένιου Σπαθάρη, φωτογραφίες Γιάννη Τσαρούχη, σύνθεση Γιώργου Μανουσάκη, κείμενο Ἑλλῆς Παπαδημητρίου, μετάφραση Μαρίας Παπατσώνη», Ἐκδοση βιβλιοπωλείου Ἀετός, χ.χ., σσ. 10⁴¹.

Ἐπίσης, χειρόγραφο σημεῖωμα τῆς Ε.Π. περὶ Καραγκιόζη, γραμμένο μιὰ δεκαετία ἀργότερα, γιὰ ἓνα βιβλιαράκι, τὸ ὁποῖο εἶναι ἄγνωστο ἂν τελικὰ ἐκδόθηκε. Μνημονεύει τὸν Γιάννη Τσαρούχη, ὁ ὁποῖος εἶχε τὴν πρωτοβουλία τῆς δίγλωσσης ἔκδοσης γιὰ τὸ Θέατρο Σκιῶν.

«Σύγχρονη Θεατρικὴ τοῦ Καραγκιόζη» τῆς Ἑλλῆς Παπαδημητρίου. Σημείωση «Λῆμμα συνεχ. τοῦ ἱστορικοῦ μέρους», χειρόγραφο, μὲ διορθώσεις καὶ διαγραφές, ἀδημοσίευτο (;).

Σημειώσεις περὶ Καραγκιόζη στὰ γαλλικά, 2 φύλλα, χ.χ.

Δίφυλλο δακτυλόγραφο ἀπὸ τὴν Ἐκθεση τοῦ Σωματείου Θεάτρου Σκιῶν στὸ Πνευματικὸ Κέντρο τοῦ Δήμου Ἀθηναίων, χ.χ.

Ἐπιστολὴ ἰδιόγραφη τοῦ καραγκιοζοπαιχτῆ Δημήτρη Μόλλα στὴν Ἑλλῆ Παπαδημητρίου, χ.χ. σσ. 9.

* *Georg Charidimos, Karagöz und der Krug und Karagöz als Diener*, Gøethe Institut Athen. Δίφυλλο πρόγραμμα παράστασης ποὺ δόθηκε μὲ πρωτοβουλία τῆς Ἑλλῆς Παπαδημητρίου, χ.χ. (μὲ ἓνα σχέδιο φιγούρας Καραγκιόζη)⁴².

Θεατρικὰ κείμενα Καραγκιόζη, ἀνυπόγραφα ἀλλὰ τῆς Ε.Π., ἀνέκδοτα (;). Ἀπεικονίσεις - Σχέδια:

41. Δωρεὰ Μαρίας Ἀσβέστη (1999).

42. Δωρεὰ Μαρίας Ἀσβέστη (1999). Εὐχαριστῶ τὸν Κλεάνθη Παπαδόπουλο, ποὺ μετέφρασε τὸ γερμανικὸ κείμενο.

Τέσσερις χειροποίητες κάρτες με θέμα τὸν Καραγιούζη.
Μία κάρτα τυπωμένη, εἰκονίζει μαυρόασπρο τὸ σαράι.
Μονόφυλλο τυπωμένο, χ.χ., ἀναγγέλλει παράσταση τοῦ Γιώργου Χαρίδημου.

ΦΑΚΕΛΟΣ 6

᾽Αντιγραφές - Καταγραφές - Συλλογές, 1930-1960⁴³

6.1. Δημοτική, λαϊκή ποίηση

«Ὁ Αἰχμάλωτος». ᾽Ασμα ᾽Ακριτικό. ᾽Αντιγραφή ἀπὸ τὴ Συλλογὴ Ἐκλογαί τοῦ Νικολάου Πολίτη. «...Οἱ Τοῦρκ' ὄνταν ἐκούρσευσαν τὴν Πόλ', τὴν Ρωμανίαν...». Δίφυλλο δακτυλόγραφο, σημείωση χειρόγραφη Ε.Π.: «Τὸ ᾽Ασμα τοῦ Ν. Πολίτη τὸ ἐπαινεῖ “ἀδιάφθορο”. Ἐγὼ ἢ “ἀγράμματη” προτιμῶ τὰ ἐφθαρμένα, πὶδ ζωντανά», καὶ ἀλλοῦ σημειώνει: «Θεωρῶ τὰ φθαρμένα πὶδ γνήσια».

«Στίχοι γραμμένοι ἀπὸ τὸν Γιάννη Κλ. Ζερβό, τὴν ἡμέρα ποὺ σκοτώθηκε ὁ πρῶτος μάρτυρας τοῦ νησιοῦ, ἓνας νέος βοσκός, τὸ Καζόνι, σὲ ἀγώνα γιὰ ζήτημα ἐκκλησιαστικό, ποὺ κάμανε μόνον οἱ γυναῖκες, κόρες καὶ νέα παιδιά καὶ παληκαρόπουλα ἐνάντια στοὺς ὄπλισμένους μὲ πολεμικὰ κρᾶνη καὶ ὄπλα Ἴταλοὺς στρατιῶτες, στὶς 7 Ἀπριλίου τοῦ 1935», Κάλυμνος, (ὑπογραφή) Γιάννης Κλ. Ζερβός. Δακτυλόγραφο, σσ. 3, στροφές 6.

«Ποίημα ἀφιερωμένο στὸν Τζώνη Γερ[ασίμου] Ζερβό», στροφές 14, Κάλυμνος, Ἀπριλῆς 1931, (ὑπογραφή) Γιάννης Κλ. Ζερβός. Δακτυλόγραφο.

«Ναυάγιον ἀτμοπλοίου Μῆλος, πρῶην Μοσχάνθης, 19.1.1937», (ὑπογραφή) Γεώργιος Φραγκίσκου Τσαντάνης ἢ Φουντουῆκος ἐκ Πάρου. ᾽Εντυπο, ἀπόκομμα, ἀταύτιστο.

᾽Ατίτλο χειρόγραφο ποίημα 12 στίχων, γραμμένο μὲ μολύβι. ᾽Αρχή: «Ὅταν θὰ πάρετε νερὸ ἐδῶ θὰ σταματᾶτε...».

43. Ἐφόσον τὸ ἔτος τῆς ἀντιγραφῆς δὲν δηλώνεται, ἡ χρονολογία παραπέμπει στὸ ἀρχικὸ πρωτότυπο κείμενο. Τὰ κείμενα ποὺ ἡ συγγραφέας ἀντιγράφει –ιδίως στὸν φάκελο 6.1.– βρίσκονται πλησιέστερα στὸν προφορικὸ λόγο καὶ λειτουργοῦν ὡς πρότυπα, ἐνδεχομένως ἓνα εἶδος πρῶτης ὕλης πρὸς ἐπεξεργασία.

«Όμολογία», χειρόγραφο ποίημα 6 στροφῶν, 24 στίχων. Ἡ Ε.Π. σημειώνει: «λαϊκό».

Ἔπιτολο χειρόγραφο ποίημα 8 στίχων, ἑλληνικά με τουρκικούς ιδιωματισμούς.

«Ὁ καταστρεπτικός σεισμός τῆς 23ης Ἀπριλίου 1933», στίχοι 110, σσ. 4, χειρόγραφο. Στὸ τέλος, προσθήκη διαφόρων λαϊκῶν διστίχων.

«Διδαχὲς τοῦ βαρκάρη Παναγιώτη Πασαλάρη / Σπέτσες», χ.χ., χέρι τῆς Ε.Π., φωτοτυπία.

«Ἀκτοπλοϊκό», χειρόγραφο, ὑπογραφή Ε. Στυλιανοῦ. Λόγος δημοτικός, ἐμβόλιμα τραγούδια.

«Στίχοι ἀπὸ παλαιούς ἡμεροδείχτες», ἀποσπασμένα φύλλα. Τρεῖς φάκελοι με ἰδιόγραφες σημειώσεις τῆς Ε.Π. «Λαϊκὰ Δημοτικὰ Ποιήματα ἀπὸ ἡμερολόγιο ἐνὸς χρόνου (1963); λυρικά, σατιρικά, ναυάγια, συμφορὲς / στὸ θάνατο τοῦ Βενιζέλου / ἀπάνω στὸ Ζαγόρι...». Στὸν δεύτερο φάκελο: «Γιὰ πούλημα».

6.2. Ἀντιγραφές, Σκέψεις καὶ Ἀπογραφές

Δύο τετράδια⁴⁴

Τετράδιο πρῶτο (μητρικό) Ἄννας Παπαδημητρίου. Ἀντιγραφές. «Λόγια-Ρητὰ Ἀρχαίων», χειρόγραφο τετράδιο, χέρι Ε.Π. σημειώνει: «Ἐπιλογή τῆς μητέρας», χ.χ. ἀλλὰ πρὶν ἀπὸ τὸ 1968 (ἔτος θανάτου τῆς Ἄννας Παπαδημητρίου), σσ. 11 γραμμένες. Χωρία: Ὀμήρου Ἰλιάδα, Ἡράκλειτος, Ἀριστοτέλης, Anatole France, Pascal, Descartes, Alexis Carrel, Shelley, Fénelon κ.ἄ.

Τετράδιο δεύτερο (θυγατρικό) Ἑλλης Παπαδημητρίου. Περιεχόμενα (ἐνδεικτικά): «Διάφορες τουρκικὲς παροιμίες, ἑορτὲς καὶ τελετές, τελετουργικά, τραγούδια πὸν ξέρω. Προσφυγιά, Αἴγυπτο, Θεατρικὰ ρητὰ, Ἐπιφωνήματα. Ποίηση τῆς Ἀνατολῆς. Ζωγραφικὴ. Μουσικὴ. Στιγμιότυπα. Ἑλληνοπρῆπειες. Ἡπειρος. Πάτμος. Σπέτσες. Πόντος. Τὸ διαμπερὲς καφενεῖο στὸ Καρλόβασι. Ὀνειρα, Μοναστήρια, Ἀναστάσιμα, Ἐσπέρια». Ἔπιτολο, χειρό-

44. Ἀποτελοῦν ἓνα εἶδος livre de raison. Βρέθηκαν ἐξαρχῆς τοποθετημένα μαζί, ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν Ε.Π., γιὰτὸ νοοῦνται ὡς μιὰ ἐνότητα, τὸ ἓνα διαδέχεται τὸ ἄλλο. Σεβαστήκαμε τὴν ὑπάρχουσα διάταξη.

γραφο, σσ. 139, χάσματα, κενά φύλλα ψαλιδισμένα από τήν ἴδια. Ἀντιγραφὴ κειμένων. Καταγραφὴ δικῶν τῆς ἰδεῶν καὶ σκέψεων ἐν τῇ γενέσει τους γιὰ μεταγενέστερη (λογοτεχνική) ἐπεξεργασία. Μέγα θεματικὸ εὔρος⁴⁵.

Ἐπίσης στὸν φάκελο περιλαμβάνονται:

Τρία δίφυλλα, ἄτιτλα, χειρόγραφες ἀντιγραφές τῆς Ε.Π.

Α. Ἀρχή: «Questions: Si l'intellectuel se détache du militant qui des deux y perdra?».

Β. «Σημειώσεις ...Marxisme...Christianisme...Pages from Lenin's life, L. Fotieva».

Γ. «La Pensée, juillet-août 1961».

«Μοναστήρια ποὺ ἐπισκέφτηκα προσκυνητῆς ἢ ἔμεινα». Χειρόγραφος κατάλογος τῆς Ε.Π., ἀπογραφὴ βίου. Τόποι: Σάμος, Πελοπόννησος, Σπέτσες, Αἴγινα, Σαλαμίνα, Πάρος, Παλαιστίνη, Παλαιὸ Κάστρο, Κάιρο. Μονόφυλλο, χ.χ. ἀλλὰ μᾶλλον στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1980.

Διάφορα κείμενα. Ἀντιγραφές. Ἀποκόμματα

«Ἱστορία τῆς Λαύρας τοῦ Ἁγίου Σάββα (Βηθλεέμ)», ἓνα δακτυλόγραφο καὶ ἓνα χειρόγραφο.

45. Τὸ τετράδιο συνοψίζει (ἢ, ἀντίστροφα, περιέχει ἐν σπέρματι) τίς θεματικὲς ποὺ ἐμπερικλείονται ἐκτενῶς στὸ Ἀρχεῖο. Ταλαιπωρημένο σημειωματάριο, δυσανάγνωστο γιὰ ὅποιονδήποτε ἄλλον ἐκτός ἀπὸ τὸν γραφέα του, μὲ συντεταγμένες καὶ συνθηματικὲς λέξεις, φέρνει στὸν νοῦ τὴν ποιήτρια – τὸ στοχαστικὸ καλάμι, ὅπως ἔλεγε ὁ σόφος. Τὸ τετρεῖρι αὐτό, ἓνα εἶδος *vade mecum*, εἶναι τὸ ἡμερολόγιο –μᾶς διαρκοῦς– ἐκστρατείας. Πορεία καὶ περιάληψη στὶς ἄγονες γραμμές· ἡ ὁδοιπορία ἦταν ἓνας δικὸς τῆς τρόπος κατάκτησης καὶ δημιουργικῆς μετάπλασης τῆς πραγματικότητος. Αὐτὸ ὑποστήριζε στὰ γραφτά της. Ὅσοι ἐνδιαφεροῦν στὸ μέλλον γιὰ τὴν καταγραφὴ προφορικοῦ λόγου κοινοῦ, «...ἂν συνεχίσουν λοιπὸν μὲ ἄνεση – ἄς ἔχουν ὑπ' ὄψη τους ἂν ὄχι τίς δικές μας ἀνωμαλίες: συναντήσεις παράνομες, χρηματικὴ εὐχέρεια μηδέν, τὸ χαρτὶ τὰ ναῦλα «ἐξοικονομημένα». Ὅσοι λοιπὸν ἐνδιαφεροῦνε, εἶπαμε θὰ δουλέψουν μὲ ἄλλο σύστημα. ΟΜΩΣ ἄς μὴν ἔχουν στὸν νοῦ ὑποτροφίες, ἀποστολές, βιβλιογραφίες, βιβλιοθήκες, ἔρευνες, κατατάξεις καὶ τέτοια καθιστικά. Θὰ χρειαστοῦν αὐτὶ καὶ πόδι, νὰ τριγυρίζουν νὰ πιάνουν λόγια στὸ φτερό. Καὶ κεῖ ὅπου προβλέπουν, ὅπως οἱ ψαρᾶδες προβλέπουν ποῦ βρίσκεται τὸ τάδε ψάρι, μὰ καὶ ἀπρόβλεπτα σὲ γραφεῖα, σὲ παραθαλάμους ἔξω ἀπὸ τὰ κατώτερα δικαστήρια. Τὰ καφενεῖα σήμερα μὲ τὴν τηλεόραση ἄχρηστα, ἐκτός ἀπὸ καμιὰ ἐξαιρετικὴ παρέα κανέναν καυγά», Ὁ Κοινὸς Λόγος, τ. 4, Κέδρος 1979.

Ἰαδαμάντιος Κοραΐης «Νόμω Καλόν, Νόμω Κακόν». Δακτυλόγραφο, σσ. 2.

Ἄννα Μαραβᾶ-Χατζηνικολάου «Πάτμος», ἔκδοση τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν, 1957. Ἀπόκομμα ἑφημερίδας, ἀταύτιστο.

Μάρκος Φ. Δραγούμης «Ὁ Ἄμανές», περιοδικό Ἀξιός, τ. 2, Θεσσαλονίκη/Ἀθήνα 1960, σσ. 18-19 (φωτοτυπία ἄρθρου).

Claude Flouter «Τὸ ρεμπέτικο εἶναι σὰν τὰ μπλοῦζ τῶν νέγρων», *Τὸ Βῆμα*, ἀπόκομμα, χ.χ. ἀλλὰ μετὰ τὸ 1972.

Ἐπιστολὴ τοῦ καθηγητῆ Revault d' Allonnes στὰ γαλλικά, ἀπὸ τὸ Institut d' Art et d' Archeologie (Παρίσι) πρὸς τὴ Μέλπω Μερλιέ (Ἀθήνα), μὲ ἡμερομηνία 18/2/1961. Περὶ ρεμπέτικου καὶ μουζουκιού, δακτυλόγραφο.

«Γῆ Χαναάν». Διαφημιστικὸ ἔντυπο τῆς Εὐαγγελικῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ὁργάνωσης «Οἱ ἀδελφὲς τῆς Μαρίας» (Χαϊδελεβέργη, Φραγκφούρτη, Θεσσαλονίκη) «...χτισμένης μὲ μόνη τὴν πίστη στὸν Ἰησοῦ Χριστό».

6.3. Ποιητικὲς δοκιμὲς: μεταφράσεις

Ποιήματα τοῦ Κωνσταντίνου Π. Καβάφη στὰ ἀγγλικά ἀπὸ τὴν Ε.Π. «The Barbarians» by C. Kavafis from his volume of *Complete Poems* (κολοβό), «Alexandrian Kings» (κολοβό). «Perils» (ἄρτιο), «A province of the Persian Empire» (κολοβό), «Thermopylae» (ἄρτιο), «Trojans» (ἄρτιο), «King Demetrius». Χειρόγραφη σημείωση, ἐπισυνάπτεται σὲ σκισμένο στρατσόχαρτο, χέρι Ε.Π.: «Καβάφη ἀπὸ τίς μεταφράσεις ποὺ κάναμε», κολοβό⁴⁶.

46. Δὲν εἶναι σαφὲς τὸ πότε ἔγιναν οἱ μεταφράσεις, ἀλλὰ ἀνήκουν στὴν ἐποχὴ καὶ στὸ κλίμα τῆς ἐξορίας στὴ Μέση Ἀνατολή. Ἐπιβεβαίωση ἔμμεση δίνει ὁ ποιητής: «Στὴ Μέση Ἀνατολὴ ζήσαμε τὸν πολιτικὸ καὶ ἀποφθεγματικὸ Καβάφη στὰ γεμάτα...», Γιώργος Σεφέρης *Μέρες τοῦ 1945 -1951*, Ἀθήνα 1973, σ. 159. Τὴν ἴδια περιόδου ἐποχὴ κυφοροῦνται καὶ οἱ μεταφράσεις Καβάφη στὰ ἀγγλικά ἀπὸ τὸν Philip Sherrard, ποὺ δημοσιεύονται στὸ τριμηνιαῖο περιοδικό *Encounter*. Στις ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1950. Βλ. σχετικὰ, Γιώργος Σεφέρης – Edmund Keeley, *Ἀλληγογραφία, 1951-1971*, Ἀθήνα 1998, σ. 26. Ἡ φράση ἀπὸ τίς μεταφράσεις ποὺ κάναμε» δηλώνει ἕναν συμπαραστάτη καὶ συνεργάτη, τὸν ὁποῖον δὲν μπόρεσα νὰ ἐντοπίσω – ἀνήκει ἀσφαλῶς στὴν κοσμοπολίτικη παρέα τοῦ Καίρου. ποὺ περιγράφει ἡ Olivia Manning. Πρόκειται πιθανὸν γιὰ τὸν Robert Liddell, μελετητὴ καὶ μεταφραστὴ τοῦ Καβάφη στὸ *Personal Landscape* (ἄρθρο: *Cavafy*, σσ. 100-107 καὶ μεταφράσεις: *Of Coloured Glass, The Trojans, The Afternoon Sun*, σσ. 108-110).

Ποιήματα τῆς Ε.Π. (;) στὰ ἀγγλικά. Δακτυλόγραφα I-VII.

φ. I: Στροφές ἀριθμημένες 6-11, δακτυλόγραφο, ἄτιτλο, χ.χ. ἀλλὰ γιὰ τὴ Μέση Ἀνατολή. Τόποι: Asmara -Erytra, Keren- Erytra, Keren.

φ. II: Ἄτιτλο, στίχοι 38, δακτυλόγραφο, κολοβό, χ.χ. Ἀρχή: Each wind I foretell by its signs...

φ. III-VII: Ἄτιτλο, δακτυλόγραφο (τὸ ὑπ' ἀρ. VII εἶναι χειρόγραφο τῆς Ε.Π., μᾶλλον πρόκειται γιὰ τὴν Ἀνατολή).

Ἀπόσπασμα ἀπὸ ποιήματα τῆς Ε.Π. στὰ γαλλικά. Κείμενο δακτυλόγραφο, ἀκέφαλο, κολοβό, σσ. 4-10. Τίτλοι: «Halcyonides», «Épigrammes». Τόποι: Prison de Bethléem, Keren, Asmara (Afrique), χ.χ. ἀλλὰ ἴσως 1940-1945.

Ἀπόσπασμα ἀπὸ ποιήματα γιὰ τὴν Ἀντίσταση στὰ γαλλικά. «Ô montagnes de Hamassié», «À la brodeuse Artemis», «Épigrammes», «Cinquantenaire, centenaire?», «Makronissos», ὑπογραφή Ε.Π., χρονολογημένα ἀπὸ τὸ 1944 ἕως τὸ 1948. Ἀκέφαλο, δακτυλόγραφο, σσ. 16-19.

Ποιήματα τῆς Ε.Π. στὰ γαλλικά – καὶ ἓνα στὰ ἀγγλικά. Τίτλοι: «Elle est», «Qu'importe», «Lever du soleil sur Délos», «Myconos», «Délos», «Alice in Patmos land», «Tendresse», «Itinéraire poétique», «Eleusis», «En Balance», «Coule», «Prière pour une pomme», «Delphes», «Cos», «Nissyros», «Athènes». Δακτυλόγραφο, σσ. 16. Φωτοτυπημένα, χρονολογημένα ἀπὸ Σεπτέμβριο 1977 ἕως Ὀκτώβριο 1978.

Ποιήματα στὰ γαλλικά. Τίτλοι: «Mosaïques», «Les Nuits sont longues», «Que l'eau fraiche», «Ô Priape de la plage», «L'île est inhabitée». Ποιήματα τῆς Ε.Π. μεταφρασμένα στὰ γαλλικά ἀπὸ τὴν ἴδια, χειρόγραφο, σσ. 5, χ.χ.

Σπάραγμα ἀπὸ τυπωμένο στὰ ἑλληνικά ποιητικὸ ἔργο τῆς Ε.Π., ἀταύτιστο, ἀκέφαλο, κολοβό, σσ. 28-29, 32-45. Στὸ περιθώριο, χειρόγραφη ἢ γαλλικὴ μετάφραση, χ.χ.

«Une Épigramme. Traduction du grec par l'auteur Papadimitriou Elli, membre de l'U.A.C.R.N., No matrix 805». Στὸ τέλος: «26.IX.82. Athènes». Ποίημα στὰ γαλλικά γιὰ τὸν Σαλβαδὸρ Ἀλλιέντε, χειρόγραφο, φωτοτυπία.

Τέσσερα ποιήματα στὰ γαλλικά, ἀρίθμηση ἀπὸ τὴν ἴδια, σσ. 6-12, 16. Ἀρχὴ στίχων: Dès la construction du monde... / Samos de tant de maux, si belle / La tristesse a durci les vagues / On porte le fardeau d'une justice, on marche lentement...

ΦΑΚΕΛΟΣ 7

7.1. Προσθήκες⁴⁷

Βικτωρία Θεοδώρου, «Ἡ Ἑλλη Παπαδημητρίου στὶς ἀναμνήσεις μου», *Σαμακὴ Ἐπιθεώρηση*, περιοδικὴ ἔκδοση τῆς Ἀδελφότητος Σαμίων Ἀθηνῶν, τ. 12, τχ. 43 (Μάιος 1996), σσ. 152-159.

Κλαίρη Μιτσοτάκη, «Γυναίκα καὶ Λογοτεχνία», εἰσήγηση, Ἑλληνογαλλικὴ Συνάντηση, Λαγονήσι, 15 Ἰουνίου 1996, σσ. 6 (ἀναφέρεται ἰδίως στὸν *Κοινὸ Λόγο*), κείμενο γραμμμένο στὸν ὑπολογιστὴ, ἀδημοσίευτο (;).

Μαρία Ἀσβέστη, «Ἐνθυμήματα ἀπὸ τὴν ποιήτρια Ἑλλη Παπαδημητρίου», *Μικρασιατικὴ Ἠχώ* (Σεπτέμβριος / Ὀκτώβριος 1996).

Ἀγγέλα Κοκκίλα, «Μνήμες Γυναικῶν» καὶ Κλαίρη Μιτσοτάκη, «Γιὰ τὴν Ἑλλη Παπαδημητρίου». Ἄρθρα στὸ ἔντυπο *Ἑλλη Παπαδημητρίου, Κοινὸς Λόγος*, 8 ἀφηγήσεις καὶ 8 φωτογραφίες τῆς Βούλας Παπαϊωάννου, 8 Μαρτίου 1997, Παγκόσμια Ἡμέρα τῆς Γυναίκας, Ἐκδοση Κοινοβουλευτικῆς Ὁμάδας Πανελληνίου Σοσιαλιστικοῦ Κινήματος στὸ Εὐρωπαϊκὸ Κοινοβούλιο – Κοινοβουλευτικὴ Ὁμάδα τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Σοσιαλιστικοῦ Κόμματος, σσ. 44. Ἀναδημοσιεύονται ὀκτὼ ἀφηγήσεις ἀπὸ τὸν *Κοινὸ Λόγο*.

Χριστόφορος Λιοντάκης, «Περιούσιος Λόγος», *Τὸ Βῆμα*, 4 Μαΐου 1997. Γιὰ τὴν προηγούμενη ἔκδοση τῶν ὀκτὼ ἀφηγήσεων τοῦ *Κοινοῦ Λόγου* τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου. Σημειώνει πόσο σημαντικὸ εἶναι γιὰ τὴ γραμματεία μας τὸ ἔργο αὐτό.

Ἑλλη Παπαδημητρίου, *Κοινὸς Λόγος*. Πρώτη παράσταση, Πέμπτη 15 Μαΐου 1997, Θέατρο Αὐλαία Θεσσαλονίκης (Θεσσαλονικὴ 1997 - Πολιτιστικὴ πρωτεύουσα τῆς Εὐρώπης), Νέα Σκηνὴ Τέχνης - Θέατρο τοῦ Νέου Κόσμου, σσ. 96 (τυπωμένο πρόγραμμα θεάτρου).

Ἀγγέλα Κοκκίλα, «Μιὰ καταγραφή τῆς νεότερης ἑλληνικῆς ἱστορίας μέσα

47. Ὁ ἔβδομος φάκελος περιλαμβάνει δημοσιεύματα ποὺ ἔπονται τῆς χρονολογίας θανάτου τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου. Συγκροτήθηκε μὲ εὐγενικὲς προσφορὲς τοῦ Μανόλη Βουρλιώτη, τῆς Κλαίρης Μιτσοτάκη, τῆς Μαρίας Ἀσβέστη, τοῦ Χριστόφορου Λιοντάκη, τοὺς ὁποίους καὶ εὐχαριστῶ.

από τον ανώνυμο γυναικείο λόγο: 'Η άθέατη συμβολή τῆς γυναικάς στή σύγχρονη ἱστορία». 'Ομιλία τῆς εὐρωβουλευτοῦ σέ παρουσίαση τοῦ ἔργου *Κοινὸς Λόγος* τῆς 'Ελλης Παπαδημητρίου στὸ Θέατρο τοῦ Νέου Κόσμου, Δευτέρα 15 Φεβρουαρίου 1999, σσ. 1-5 (γραμμμένες στὸν ὑπολογιστή).

Θανάσης Θ. Νιάρχος *Ὁ ἔρωτας γιὰ τοὺς ἄλλους*, δοκίμια, Ἀθήνα 1999. Στις σσ. 144-146: «'Ανωύμων Πάθη, "Ἐλλη Παπαδημητρίου».

ΕΙΚΑΣΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

ΦΑΚΕΛΟΣ 8

Σχέδια ζωγραφικῆς / Φωτογραφίες

Μεσοπόλεμος: Ἡ μικρασιατικὴ κληρονομιά καὶ ἡ ἀναβίωσή της

8.1. Ἀνώνυμος Ἐταιρία Ἑλληνικῆς Τέχνης⁴⁸

Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν. Ἐκθεση τῆς Γενεύης. «Τὸ 1928-1930 ἔγινε Ἐκθεση στή Γενεύη μὲ προϊόντα, ἐνδυμασίες, φωτογραφίες, στατιστικὲς τῆς Ἀποκατάστασης τῶν Προσφύγων –ζωντανὴ συνέχεια τοῦ βιβλίου *L'Établissement des réfugiés en Grèce*– ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν. Εἶχε τόσην ἐπιτυχία ὥστε, πρὶν διαλυθεῖ ἡ Ἐπιτροπὴ Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων, ἀποφασίστηκε καὶ ἰδρύθηκε ἡ ἔταιρία Ἑλληνικῆς Τέχνης γιὰ συνέχιση καὶ ἀνάπτυξη τῶν βιοτεχνιῶν.» Χειρόγραφη σημείωση τῆς Ε.Π. σὲ μονόφυλλο, ἐπικολλημένες 5 φωτογραφίες.

Λινόδετο χειροποίητο ἄλμπουμ μὲ 34 φύλλα (0,30 x 0,24). Περιέχει 200 περίπου μαυρόασπρες φωτογραφίες ἐπίπλων κατασκευασμένων ἀπὸ τὴν ἔταιρία «Ἑλληνικῆς Τέχνης».

8.2. Σχέδια ἐπίπλων

Αἰσθητικὲς τάσεις συγχώνευσης στοιχείων ἀνατολικῆς μὲ τὴν ἀρχαία, βυζαντινὴ καὶ λαϊκὴ παράδοση. Ἀντιγραφὲς ἀπὸ μουσεῖα ἢ παραδοσιακὰ ἑλληνικὰ σπίτια.

48. Βλ. ἐδῶ *Μικρὸς Ὀδηγὸς Πλεύσης*, ὑποσημ. 2.

Τριάντα τέσσερα έγχρωμα σχέδια (άκουαρέλα) ή ασπρόμαυρα (μούλνι), καθώς και φωτογραφίες σχεδίων με σινική μελάνη. Όρισμένα με σφραγίδα τής άνωύμου έταιρίας «Έλληνικές Τέχνες».

8.3. Φωτογραφίες: έπιπλα / άντικείμενα μικροτεχνίας

Έννια έπιπλα κατασκευασμένα.

Τεχνίτες ξυλουργοί στο έργαστήρι, κατά τήν ώρα τής δουλειᾶς (1 φωτ.).

Τμήμα τής έκθεσης τών χειροποίητων προϊόντων, δύο Έλληνίδες άστές με παραδοσιακές φορεσιές (1 φωτ.).

Έργα έκκλησιαστικῆς ή λαϊκῆς άγρυροχοΐας, χριστιανικῆς και μουσουλμανικῆς. Αταύτιστα, εκτός από δύο. Το ένα είναι άσημένο φυλαχτό με έγχράκη έπιγραφή: Έερά Μονή Έωάννου του Θεολόγου Πάτμου. Το άλλο φέρει χειρόγραφη σημείωση τής Ε.Π.: «Σιντεφένιο έργο από Παλαιστίνη» (7 φωτ.).

Έργα αρχαίας και νεότερης άγγειοπλαστικῆς (3 φωτ.).

Α Αντίγραφο, μωσαϊκό Σάμο (;) ποιδ χωριό;), ιδιόχειρη σημείωση τής Ε.Π. Λεοντάρι. Τοιχογραφία, ψηφιδωτό (1 φωτ.).

ΦΑΚΕΛΟΣ 9

Ό Φώτης Κόντογλου: ή Μέση Άνατολή

9.1. Άλμπουμ φωτογραφικό (0,33 x 0,28)

Περιέχει, μεταξύ άλλων, και φωτογραφίες ζωγραφικῶν έργων του Φώτη Κόντογλου και του Νίκου Έγγονόπουλου (11 έγχρωμες και 60 ασπρόμαυρες). Θέματα (σσ. 1 και 6): Ταξίδι του Φώτη Κόντογλου με τήν Ε.Π. πρὸς Κάιρο. Χειρόγραφες σημειώσεις τής Ε.Π. «...Πιάσαμε Άκρα, Παλαιστίνη κτίρια, Ντρούζοι από τὰ όρεινά...». Η Άναστασία Ίουστινιάνι, τὸ γένος Λάσκαρι, φρόντισε νὰ προσκληθεῖ ὁ Φώτης Κόντογλου, ὡς ειδικός, από τὸ Κοπτικὸ Μουσεῖο Κάιρου: «Ή θεία και ἀδελφή του Φ.Κ.», «Ό Φ.Κ. στο Κοπτικὸ Μουσεῖο με τὸν Διευθυντή», «Οί εργάτες του Μουσειου», χ.χ. ἀλλὰ πρὸ του 1940.

(σσ. 2-7) Φωτογραφίες έργων του Κόντογλου: 'Ο "Άγιος Γιώάννης ὁ Πρόδρομος, 'Η προσευχή ἐπὶ τοῦ "Όρους τῶν 'Ελαιῶν, 'Ο Αἰσχύλος κοιμώμενος ἐν τῷ ἀμπελῶνι εἰς 'Ελευσίνα βλέπει κατ' ὄναρ τὸν Διόνυσον ὅστις τῷ λέγει νὰ ποιήσῃ τραγωδίαν, 'Ο Προφήτης 'Ηλίας ὁ Θεσβίτης, Μετέωρα, Χαλκίδα, 'Η τρύπια πέτρα, 'Ο βασιανιστής, Τὰ μερμήγκια, Αὐτοπροσωπογραφία, 'Η Μαρία Κόντογλου, 'Ο Μελέτιος Ἀθηνῶν – γεωγράφος 'Ηπειρώτης, 'Ηρόδοτος Ἀλικαρνασσεύς, Ἀναξίμανδρος ὁ Μιλήσιος, 'Ο Ἐπιτάφιος Θρῆνος.

«'Ο Φώτης ἔστειλε τὸ ἀντίγραφο αὐτὸ τῆς Ἀποκαθίλωσης μετὰ ἓνα βαρὺ μας πένθος»: σημείωση χειρόγραφη τῆς Ε.Π., ἀναφέρεται στὸν αὐτόχειρα Μάριο Παπαδημητρίου.

(σσ. 8-11) Ἐγχρωμες φωτογραφίες τραβηγμένες ἀπὸ τὴν Ε.Π.: Ἱερουσαλήμ, Ναὸς Παναγίου Τάφου, Χειροτονία Διάκου, Χώρα Πάτμου, Ναὸς Παναγίας τῶν Κοιμητηρίων - Ἀρτοκλασία Ψυχῶν.

(σ. 12) Ὁ Ἀστρολάβος, τὸ περιοδικὸ τοῦ Φώτη Κόντογλου. «Τὸ χαρίζω στὴν Ἑλλη Παπαδημητρίου», φωτοτυπία λογότυπου.

(σ. 13) Ἔργα τοῦ Νίκου Ἐγγονόπουλου: Ὁ Ἀρχιτέκτονας Σινάν, Ὁ μέγας ποιητὴς Κάλφογλους διὰ χειρὸς Ἐγγονόπουλου τοῦ Φαναριώτη, ἔτος 1934.

(σσ. 14-16) Φωτογραφίες παλαιές (19ος-ἀρχές 20οῦ αἰ.). «Ἡ Α' τάξις τοῦ Παρθεναγωγείου Κίου», οικογενειακὴ φωτογραφία, ἀταύτιστη. Φωτογραφίες τραβηγμένες ἀπὸ τὴν Ε.Π. στὴ δεκαετία 1960-1970: Νησιώτισσες – πρόσωπα γυναικῶν τῆς Πάτμου / Σάμου (;) τὴν ὥρα ποὺ δουλεύουν (γνέσιμο, καπνά, νοικοκυριά).

(σ. 17) Φωτογραφία, εἰκόνα τῆς Παναγίας, «Ἡ Ὁδηγήτρια. Διὰ χειρὸς Φωτίου Ν. Κόντογλου Κυδωνιεύς, 1953. Εἰς εὐλογίαν τοῦ οἴκου Ἀλεξάνδρου καὶ Εὐαγγέλου Παπαδημητρίου».

(σ. 18) Ὁρολόγιον τὸ Μέγα: Ψαλμὸς ΚΒ' 22. Ψαλμὸς ΚΙ' 23 καὶ Μῆν Μάρτιος, τῆς Ἁγίας Ὁσιομάρτυρος Εὐδοκίας (φωτοτυπίες τῶν ἀντίστοιχων κειμένων).

(σ. 19) Πανηγύρι στὴ Μυτιλήνη: θυσία βοδιοῦ (2 φωτ.)⁴⁹.

* «Μερικὰ γιὰ τὸν Κόντογλου (βιογραφικὰ στοιχεῖα)» χ.χ. ἀλλὰ μετὰ τὸ

49. Μαρτυρία σχετικὴ μὲ τὴ ζωοθυσία καταγράφηκε στὸν Κοινὸ Λόγο, Ἀθήνα 1972, σσ. 14-17, «Ἐγραψε μιὰ νέα γυναίκα, νησιώτισσα».

1960, σσ. 8. Σπάραγμα αταύτιστο, 6 εικόνες-σχέδια τοῦ Φ.Κ. μεῖ ἰδιόχειρη ἀφιέρωσή του στήν Ε.Π.⁵⁰

9.2. Ταχυδρομικές κάρτες (15 cartes postales)

Ἄφρική, Αἴγυπτος / Τόποι, πρόσωπα καὶ ἐνδυμασίες. Ὅρισμένες χρονολογημένες: 1950-1951.

Ὁ Φώτης Κόντογλου στὸ Κοπτικὸ Μουσεῖο (4 φωτ.), ὁ Πατριάρχης Ἱεροσολύμων (2 φωτ.), ἐσωτερικὸ ναῶν (3 φωτ.).

Παλαιές φωτογραφίες, 19ος αἰ.: Ἡ κοιλάδα τῶν νεκρῶν Jehosaphat (1 φωτ.), καταυλισμοὶ νομάδων στήν ἔρημο (1 φωτ.), ὀρθόδοξοι ἱερεῖς στήν Ἱερουσαλήμ (4 φωτ.).

«Δικές μου. Αἴγυπτος». Σημείωση χειρόγραφη (Ε.Π.), 40 φωτογραφίες τραηγμένες ἀπὸ τὴν ἴδια, χ.χ. ἀλλὰ ἴσως καὶ πρὸ τοῦ 1940⁵¹.

ΦΑΚΕΛΟΣ 10

Ἡ μετὰ τὸ 1922 Ἑλλάδα: οἱ τόποι

10.1. Εὐβοία, Μακεδονία, Ἀττική (4 φωτ.)

«Ἀχμέτ Ἀγά, Προκόπι, ὁ συνοικισμός. Σὲ τσαντήρια, οἱ πρῶτοι πρόσφυγες.»
 «Γυναῖκες Τσερκέζες, περιφέρεια Γιδᾶ.»
 «Προσφυγικὸς συνοικισμός. Καισαριανή.»

50. Δωρεὰ τῆς Ἰωάννας Πετροπούλου (1998).

51. Ὑποθέτω ὅτι φωτογραφίες τῆς Ε.Π. συμπίπτουν μετὰ τὴν προπολεμικὴ διαμονὴ τοῦ Φώτη Κόντογλου στήν Αἴγυπτο, ὅταν, τὸ 1937, ἐκεῖνος ἀρχίζει νὰ συνεργάζεται μετὰ τὸ Κοπτικὸ Μουσεῖο τοῦ Καΐρου. Ἡ σημασία ποὺ εἶχε τὸ συναπάντημα τῆς Παπαδημητρίου μετὰ τὸν Κόντογλου καὶ τὸν κύκλο τῶν μαθητῶν του δὲν θὰ ἀναλυθεῖ ἐδῶ. Ἐπισημαίνω μόνον τὴ μνεῖα τοῦ ὀνόματός της, τὸ 1932, στήν τοιχογραφία τοῦ σπιτιοῦ του: «Τούτη ἡ τοιχογραφία ἱστορήθη ἀπὸ τὸν Φώτη Κόντογλου ἀπ' Αἰβαλί τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Τὸν βοήθησαν ὁ πατέρας Ἀθανάσιος Χατζῆ Καμπούρης καὶ οἱ μαθητὲς Γιάννης Τσαρούχης ἀπὸ Πειραιᾶ καὶ Νίκος Ἐγγονόπουλος ἀπὸ Κωνσταντινούπολη [...] φίλοι τοῦ σπιτιοῦ ἀγαπημένοι, Ἀνδρέας Ξυγγρόπουλος ἀπὸ Ἀθήνα, ἀρχαιολόγος, Κώστας Καραγατσίδης, ζωγράφος, ἀπὸ Γανόχωρα, καὶ Ἑλλη Παπαδημητρίου ἀπὸ Σύμωρη».

[Καί μία μοναδική τοῦ Πόντου: «Τὸ συνεργεῖο τῶν μαθητῶν τοῦ Γυμνασίου τῆς Τραπεζούντας στὰ καταναγκαστικά ἔργα. Τὰ μαρτυρία τοῦ Πόντου τῶ 1920.»]

ἹΑρχαία Ἑλλάδα: Θέατρα

Μέ τὴν ἔνδειξη «Γιὰ πέταμα»

Δελφικὲς Γιουρτές: χορὸς μὲ ἄνδρες πολεμιστές, χορὸς γυναικῶν⁵². Στὸ πίσω μέρος, τυπωμένη ἡ ἔνδειξη: Carte Postale, Delphic Festival 1930, Copyright by Nelly's, Καλλιτεχνικὸν φωτογραφεῖον Νέλλης, Ἑρμοῦ 21 Ἀθήναι (2 φωτ., Νέλλη Σεραϊδάρη).

Θέατρο τοῦ Διονύσου (2 φωτ.), Ἐπιδαύρου, Δήλου, Ἐρέτριας, ἀταύτιστο (σφραγίδα τοῦ Περικλῆ Παπαχατζιδάκη, Ἀπόλλωνος 14, Ἀθήναι, καί χειρόγραφη ἔνδειξη στὸ πίσω μέρος).

Θεατρικὲς παραστάσεις⁵³: Ἀριστοφάνη *Πλοῦτος* (4 φωτ.), Εὐριπίδη *Ἀλκίση* (3 φωτ.)

Ἱστοφόρα πλοῖα: «Τρεχαντήρι, ἄρματωσιὰ μπρατσέρα, σαμιώτικο σκαρὶ πρῶμη-καθρέφτης, Πασᾶ λιμάνι πολιτικό σκαρὶ, βάρκα μὲ πανὶ λατίνι κι ἕναν φίλκο, σφουγγαράδικο, τράτα, μπαρκο-μπέστια τρικιάταρτο». Χειρόγραφες ἔνδειξεις τῆς Ε.Π. στὴν πίσω πλευρά (φωτ. 1-13)⁵⁴.

52. Ἡ γνωριμία τῆς Ἑλλης μὲ τὸ ζεῦγος Σικελιανοῦ χρονολογεῖται ἤδη ἀπὸ τὴν ἔναρξη τῶν Δελφικῶν Γιουρτῶν. Ἡ σχέση ἐπιβιώνει νοερά πολλές δεκαετίες ὕστερα: ἔνδεικτικά ἀναφέρουμε τὴ συμμετοχὴ καὶ παρουσία τῆς Ἑλλης στὴν *Ἐπιθεώρηση Τέχνης*, ὅπου δημοσιεύει ἕνα ποίημα «Τοῦ Σικελιανοῦ», τχ. 6 (Ἰανουάριος 1955), σ. 428.

53. Θεατρικὴ κριτικὴ γιὰ τὴν παράσταση τοῦ *Πλοῦτου* τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου, βλ. φάκελος 5.4. Ἡ *Ἀλκίση* τοῦ Εὐριπίδη παρουσιάστηκε στὴ Λαϊκὴ Σκηνή, τὸ 1934, σὲ σκηνοθεσία Κ. Κούν καὶ σκημικά Δ. Διαμαντόπουλου. Βλ. καὶ *Ἑλλήνες Σκηνογράφοι, Ἐθνομυθολόγοι καὶ Ἀρχαῖο Δράμα*, Τμῆμα Θεατρικῶν Σπουδῶν Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἀθήνα, Μάρτιος 1999, σσ. 118-119.

54. Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ ὄνοματα ποῦ σημειώνει ἡ Ε.Π. δὲν ἀπαντοῦν οὔτε καὶ στὸ Α.Φ. Κανελλοπούλου, *Ὄνοματολόγιον Ἱστοφόρων*, 1890 (ἀνατύπωση, χ.χ.) Ἀθήνα, Ναυτικὸ Μουσεῖο Αἰγαίου.

10.2. Σύγχρονη Έλλάδα. Οί άνθρωποι και οί τόποι⁵⁵

Ἀθήνα (φωτ. 1-5). Κούλουμα στους στύλους Ὀλυμπίου Διός. Μικροπωλητής κάτω ἀπό τόν Παρθενῶνα. Ἡ ὁδός Πανεπιστημίου σέ ἡμέρα παρελάσεως. Τό Στάδιο σέ ἐορταστική ἐκδήλωση. Ἐγχρωμο ἐπιστολικό δελτάριο. Ἑλληνικοί χοροί, ἐθνικές φορεσιές.

Πειραιάς (φωτ. 1-6). Τό λιμάνι (στό πίσω μέρος, σφραγίδα: Μάρκος Δροσάκης, φωτογράφος, ὁδός Βούλγαρη 12, Ἀθήνα).

Στὸν φάκελο περιλαμβάνεται ἐπίσης:

«Ἐκθεση Διονυσίου Σολωμοῦ». Διαφημιστικό ἔντυπο γιὰ τὴν ἐκδήλωση τοῦ ὄργανωσε –ὕπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Ὀκτάβιου Μερλιέ– τὸ Γαλλικὸ Ἰνστιτοῦτο Ἀθηνῶν, στὸ Δημοτικὸ Θέατρο τοῦ Πειραιᾶ, τὸν Μάρτιο τοῦ 1958 (μὲ 14 ἀσπρόμαυρες φωτογραφίες, τρεῖς ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀνήκουν στὸ Ἀρχειο).

Κορινθία (1 φωτ.): εἴσοδος Ἀκροκορίνθου.

Ἰδρα (1 φωτ.): τὸ λιμάνι.

Σπέτσες (48 φωτ.): ἄνθρωποι καὶ πλεούμενα. Χειρόγραφες σημειώσεις τῆς ἴδιας: «Καίκι τοῦ Πάτραλη ἀράζει / σκαριά καὶ ἀρματωσιές, μπουρού, λεπτομέρειες, ὀνομασιές / I. Μονὴ Ἀγίων Πάντων / Καίκι περίπλους / παλιὸ σκαρι-σακολέβα “Ὀμήρου Ἰλιάδα” / σακολέβες-ψαράδικα βγαίνουνε κοντράστο / Ἡ κυρὰ Κατερίνα ἡ ξυλαλογοῦ πάει νὰ πάρει νερὸ ἀπ’ τὴ στέρνα μας... ἄς εἶμαι γρηγά, ὅλα τὰ θέλω τὰ ὡμορφα». Τρεῖς φωτογραφίες μὲ τὴ σφραγίδα τοῦ Μάρκου Δροσάκη.

Μύκονος (28 φωτ.), ὀρισμένες μὲ τὴ σφραγίδα τοῦ Μάρκου Δροσάκη.

Δῆλος (9 φωτ.): ἄνδρες ψαράδες στὸ καίκι Irapandi, κατὰ τὴν ὥρα τῆς δουλειᾶς. Συνοδευτικὸ σημεῖωμα τῆς Ἑλλης: «..στὴ Δῆλο συναντήσαμε καὶ τοὺς

55. Μέρος τοῦ ὑλικοῦ ἔχει δημοσιευτεῖ στὸ *Παλιές φωτογραφίες, Ἀθήνα, Πειραιά, Καισαριανή*. Λήψη-σελιδοποίηση: Ἑλλη Παπαδημητρίου, Ἐρμῆς, Ἀθήνα, 1979, καὶ στὸ *Πόλεις καὶ Τοπία τῆς Ἑλλάδος – Σάμος*. Κείμενα: Ν.Μ. Κοντολέων, Φ. Κόντογλου, Ε. Σταματιάδης (μὲ 235 φωτογραφίες ἐκτὸς κειμένου), Ἀθήνα 1959. Ἐπίσης: *Παλιές φωτογραφίες, Νησιά*. Μεγεθύνσεις-ἀντιγραφές: Μάρκος Δροσάκης, λήψη-σελιδοποίηση: Ἑλλη Παπαδημητρίου, λιθογραφία-ἐπιμέλεια: Παῦλος Βακάλης, Κέδρος, Ἀθήνα 1978 (ὅπου δημοσιεύονται φωτογραφίες τῶν νησιῶν: Σπέτσες, Ἰδρα, Πόρος, Αἴγινα, Νάξος, Δῆλος, Κάλυμνος, Ἀμοργός, Ἰκαρία, Χίος, Μυτιλήνη, Τῆνος).

ιδιοκτητές που όριζον τὰ δρομολόγια, γνωριστήκαμε καὶ μᾶς δείξαν διάφορους τρόπους που ψαρεύουσε...».

Κάλυμνος (7 φωτ.): ἡ ζωὴ τῶν σφουγγαράδων στὸ καΐκι⁵⁶.

Σάμος (1 φωτ.): λιμάνι Καρλοβασιού.

Vins de Samos de reputation mondiale pour leurs constitution subtile, leurs bouquet unique, leurs qualité constante... 1960. Διαφημιστικὸ ἔντυπο τῆς "Ἐνωσης Οἰνοποιῶν Σάμου, στὰ γαλλικά, ἀνυπόγραφο, σύνθεση τῆς Ε.Π. (;)

* Σάμος «..Εἰς τὰ νησιά ἀνάμεσα λαμπρὰν καὶ ὑψηλοτάτην...» Α. Κάλβος⁵⁷. Δίγλωσσο, ἑλληνογαλλικὸ διαφημιστικὸ ἔντυπο, τετρασέλιδο. «Λίγα ἱστορικά – Quelques notes historiques». Ἐκδότης: Ἀδελφότης Σαμίων, φωτογραφίες: Μάρκος Δροσάκης, σύνθεση: Ἑλλη Παπαδημητρίου, τυπογραφεῖο: Ἀδελφοὶ Γ. Ρόδη. Περιέχει 1 φύλλο μὲ γεωφυσικὸ χάρτη τῆς Σάμου (1/105000) καὶ φωτογραφίες.

Εὐχετήρια κάρτα μὲ σχέδιο Ε.Π. (;), Meilleurs voeux de bonne année, Union des Coopératives Viticoles. Samos.

Κάρτα μὲ σχέδιο-ψηφιδωτὸ τῆς Ε.Π. (;), τυπωμένη. "Ἐνωσις Οἰνοποιητικῶν Συνεταιρισμῶν Σάμου.

Πάτμος (57 φωτ., 38 μαυρόασπρες καὶ 19 ἐγχρωμες): Ἡ ἀγροτικὴ ὄψη τοῦ νησιοῦ, δεκαετία τοῦ 1960-1970. Εἰκονίζονται ἄνθρωποι, χτίσματα καὶ κοπάδια ζώων. Διακόφτι. Παραλία Πέτρας τοῦ Γροίκου. Πρασσόβουνο. Τὸ μοναστήρι τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου Θεολόγου, στὸν Σταυρό.

Εἴκοσι φωτογραφίες ἑλληνικῶν τόπων.

Δύο ἀταύτιστα σλαίντς. Γυναῖκες μοιρολογοῦν μπροστὰ στὴ φωτογραφία ἐνὸς ἀντρα / Ὑφαντὸ στὸν τοῖχο μὲ κεντημένη τὴν Ἀκρόπολη.

ΦΑΚΕΛΟΣ 11

Ζωγραφικὰ σχέδια

56. Φωτογραφίες τῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου μὲ θέμα τὴ ζωὴ τῶν σφουγγαράδων ἐκτίθενται στὸ Ναυτικὸ Λαογραφικὸ Μουσεῖο Καλύμνου, δίχως μνεῖα τοῦ ὀνόματός της, ὅπως διαπίστωσα (Σεπτέμβριος 1999).

57. Τὸ πρωτότυπο ἀνήκει στὴν κ. Ἀνθὴ Κατσιρίκου.

11.1.

Ευχετήριες κάρτες ζωγραφισμένες στο χέρι, με τη συμμετοχή τῶν ζωγράφων Μανουσάκη, Γιώργου Σικελιώτη, Γιάννη Βαλαβανίδη, Γιάννη Μιγάδη. Αναλυτικά, 20 ευχετήριες κάρτες χριστουγεννιάτικες, μία ευχετήρια πασχαλινή, μία με ἔνδειξη «Πάτμος», 8 κάρτες με ἀθηναϊκά καὶ ἄλλα τοπία.

Δεκατέσσερις κάρτες με σχέδια τοῦ Γιάννη Μιγάδη καὶ θέμα τὶς ἐλληνικὲς φορεσιές. Τόποι: Τρίκερι (4), Γιδάς (3), Κύπρος (1), Ἑλληνας τσολιάς (2), Δελφοί, (3), Θράκη (1).

11.2.

Εἴκοσι δύο σχέδια ζωγραφικά, ἐπιχρωματισμένα, σὲ μορφή κάρτας, ποὺ εἰκονίζουν ἀθηναϊκά τοπία καὶ παραδοσιακὰ ἐπαγγέλματα (Ὁ καστανάς, Παντοπωλεῖο «Ἡ Καισαριανή», Ὁ περιπτεράς κ.λπ.), ἀνυπόγραφα ἀλλὰ τῶν ζωγράφων ποὺ ἀναφέρονται στὸ 11.1.

Τριάνα δύο σχέδια ἐλληνικῶν τόπων: Σάμος (4), Μύκονος (1), Κέρκυρα (1), Χίος (2), Νάξος (1), Πειραιάς (1), Δῆλος (4), Πάτμος (5), Καστελόριζο (2), Ἰθρα (2). Καὶ ἀπὸ 1 σχέδιο οἱ Δελφοί, ἡ Ὀλυμπία, οἱ Μυκῆνες καὶ ἡ Ἐπίδαυρος.

Ἐπίσης, 5 σχέδια ἐλληνικῶν τόπων, ἀταύτιστα.

11.3.

Σχέδια τῆς Ε.Π. με πενάκι, σινικὴ μελάνη ἢ μολύβι.

Φιγοῦρες τῆς Αἰγύπτου.

Μὲ τὴν ἔνδειξη «Μακρόνησος», «Ἀκροναυπλία», «Προσχέδιο γιὰ ποίημα».

Ἑλληνικά θέματα καὶ γαυπωέζικη τεχνοτροπία, δύο φωτογραφίες ἔργων τῆς Ε.Π.

Θέματα παιδικὰ καὶ τοπία νησιώτικα.

Καράβια ἰστιφόρα με τὰ ὀνόματά τους.

Σχέδια ζωγραφικῆς Ἑλλης Παπαδημητρίου: Χλωρίδα καὶ Πανίδα.

Κοχύλια / Φυτά: ἀρσενικὴ φασκομηλιά, ρεΐκια, μανδραγόρας, ἀμυγδαλιές,

πρωί πρωί μοσχοβολᾷ ἀνθισμένη κουκιά, πικραγκουριά, φτέρη με τὸν σπόρο της, φύλλο ἄγνωστό μου, κάτω ὄψη» / Πουλιά: τσαλαπετεινός, τρυγόνια, «ψόφια μελισίτσα καὶ μιὰ ζωντανή», («Ἡ κουκουβαγίτσα μου. Πάτμος 1981»)⁵⁸.

---

58. In my beginning is my end. γράφει ὁ ποιητής. Τὰ πρόχειρα σχεδιάσματα, οἱ ἀπεικονίσεις τῆς φύσης, ὡς ἐνασχολήσεις τῶν τελευταίων χρόνων τῆς ζωῆς της, φέρνουν στὸν νοῦ τὸ ξεκίνημα, τὴ γεωπονικὴ περίοδο τῆς ζωῆς της. Τετράδια με σχεδία φυτολογία, ἀνθρωπολογία, ἀνατομίας, παραδόσεις μαθημάτων στὰ ἀγγλικά ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς φοιτητικῆς ζωῆς της, τότε ποὺ ὑπέγραφε (συντετμημένα) Elli Dimitriu, φυλάσσονται σὲ ἄλλες ἀρχειακὲς συλλογές.

ΕΛΛΗΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ: ΑΠΟ ΤΑ ΑΔΗΜΟΣΙΕΥΤΑ

ΚΕΙΜΕΝΟ ΠΡΩΤΟ

*Σημείωμα οικογενειακό**

Γεννήθηκα στη Σμύρνη καθώς κι οί γονεΐς μου. Σημειώνω ἐδῶ μερικά οικογενειακά καὶ ἄλλα γιὰ τὸ ΚΜΣ.

Οἰκογενειακά

Ὁ παππούς ἀπ' τὸν πατέρα, ΗΛΙΑΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, ἦταν ἀπ' τὴ Σάμο, ἀπ' τὸ Νέο Καρλόβασι. Στὰ 183.. πού ἀποκλείστηκε ἡ Σάμο ἀπ' τὸ ἐλεύθερο ἑλληνικὸ κράτος κι ἔγινε ἀνταλλαγὴ μὲ τὴν Εὐβοία, πολλοὶ Σαμιῶτες μετοικήσανε οἰκογενειακῶς ἐκεῖ. Ἄλλὰ γυρίσανε πάλι ἐπὶ Ἡγεμονίας. Ὁ παππούς μου σὲ ἡλικία μικρὴ πῆγε στὴ Σμύρνη γιὰ ἐμπόριο. Ἐκεῖ παντρεύτηκε τὴν Εὐτέρπη Περδικίδου. Μείνανε ὑπήκοοι Ἕλληνες. (Γι' αὐτὸ καὶ πήραν ἀποζημίωση μόνο γιὰ τὴν ἀκίνητη περιουσία, δηλαδὴ τὴ γῆ, μετὰ τὴ Μικρασιατικὴ καταστροφὴ, ὅχι ὅπως οἱ ραγιαδες.) Κι ὁ πατέρας ἦταν δημότης Χαλκίδας ὡς τὸ 1920.

Ὁ παππούς ἔκανε ὑφασματοεμπόριο καθώς καὶ τ' ἀδέλφια του, εἰσαγωγὲς ἀπ' τὴν Ἀγγλία. Στὴ Σάμο εἶχαμε καὶ προπάππο πρᾶματεφτή. Ἐνας ἀδελφός τοῦ παπποῦ ἐγκαταστάθηκε στὴν Ἀγγλία στὸ Μάντσε-

---

* Τὸ κείμενο συντάχθηκε κατὰ παραγγελία τοῦ Ὀκτάβιου καὶ τῆς Μέλπως Μερλιέ. Δὲν φέρει χρονολογικὴ ἔνδειξη ἀλλὰ μᾶλλον τοποθετεῖται στὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1960. Ἀνήκει στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν. Κρατήσαμε καὶ ἐδῶ τὴν ὀρθογραφία τοῦ πρωτοτύπου.

στερ, όπου υπήρχε ή φέρμα τους ως τόν τελευταῖο πόλεμο.

Καθώς κι οί ἄλλοι εὐποροὶ ἀστοί, εἶχαν ἀποκτήσει κι οί δικοί μας σπίτια γιά κατοικία καί γιά εἰσόδημα. Καθώς καί καταστήματα. "Ἐνα σπίτι ἐνὸς θεῖου μου σώθηκε ἀπ' τήν πυρκαϊά τοῦ 22 καί εἶναι ὡς τώρα 'Ελληνικό Προξενεῖο, στήν προκουμαία τῆς Σμύρνης.

Ὁ πατέρας μου δέν ἔγινε ἔμπορος ἀλλά τραπεζιτικός στήν πρώτη 'Ελληνική Τράπεζα τῆς Σμύρνης, δηλαδή τήν Τράπεζα Ἀθηνῶν, κοντά στήν Ἀγία Φωτεινή.

Ἀπ' τή μητέρα τοῦ πατέρα μου, Εὐτέρπη, τὸ γένος ΠΕΡΔΙΚΙΔΗ, βαστούσαν ἀπ' τήν Ἀμοργό. Ἦταν ἐγκατεστημένοι στή Σμύρνη τρεῖς γενεές. Ἔχομε κάτι φωτογραφίες –DAGUEROTYPE– τὸ γέρο καί τή γυναῖκα του, φοροῦνε σαρίκι, τσουμπέ καί γοῦνες. Ἦτανε μεγαλέμποροι, δέρματα καί τέτοια. Ἡ ἐπόμενη γενεά, ὁ θεῖος Τιβέριος, ἀδελφὸς τῆς νενῆς Εὐτέρης, εἶχε κι ἐργοστάσιο, βυρσοδεψεῖο. Ὁ γέρος τῆς φωτογραφίας ἦτανε τῆς «Φιλικῆς Ἑταιρίας». Ὅπως μοῦ εἶπε μιὰ θεῖα μου, ἀπὸ παράδοση προφορική, τὸ σύνθημα τῶν Φιλικῶν ἦτανε «πάρε τὸ κερί καί φέξε», γιά νὰ συνδριάσουνε. Εἶχανε στέκει τήν ἐκκλησία τοῦ Ἀη Δημήτρη. Ἐνας κλάδος τῆς οἰκογένειας Περδικίδη μετανάστεψε στή Ρουμανία.

Ὁ παππούς ἀπ' τή μητέρα μου, ΑΡΙΣΤΟΜΕΝΗΣ ΛΑΣΚΑΡΙΣ, βαστοῦσε ἀπ' τὸ Μελένικο τῆς Μακεδονίας. Ἐνας πρόγονός του βρέθηκε στήν Κύπρο ἔπειτα στήν Αἴγυπτο ἐπὶ Χεδίβη κι ἀπὸ κεῖ στή Σμύρνη. Ὁ ἴδιος ὁ παππούς ἦταν δικηγόρος, εἶχε κάνει σπουδές στή Γαλλία, ἦταν γιά τήν ἐποχὴ του προοδευτικός. Τὸν ρωτοῦσανε ἂν τ' ὄνομα ΛΑΣΚΑΡΙΣ ἔχει ρίζα βυζαντινὴ κι ἔλεγε πῶς μᾶλλον συγγενεὺς μὲ τοὺς λασκάρ –LASCARS– τοὺς τολμηροὺς Ἰνδοὺς ναυτικούς. Ἦταν καί ὀρειβάτης, δύσκολο πράμα τότε γιά χριστιανὸ νὰ γυρίζει στὶς ἐρημιές, χωρὶς συνοδεία. Πέθανε σὲ ἡλικία 52 χρονῶν καί ἄφισε 8 παιδιά.

Ἡ γυναῖκα του, πάλι, καί μητέρα τῆς μητέρας μου ἦταν ΑΘΗΝΟΓΕΝΗ, ὁ πατέρας της καί προπάπος μου βαστοῦσε ἀπ' τή Σπάρτη. Ἡ γιαιά μου εἶχε 4 ἀδελφούς, ὅλοι τους ἀνεκατωμένοι στὰ Κοινοτικά τῆς Σμύρνης, ἀπ' τοὺς ἰδρυτὲς τοῦ «Ὀμηρείου». Ἀπ' τοὺς θεῖους αὐτοὺς τῆς μητέρας μου καί μεγαλοθεῖους μου δύο εἶχανε χτήματα στὸ ἐσωτερικό, στὸν πλούσιο κάμπο τῆς Μαγνησιᾶς ποὺ τὸν πότιζε ὁ Πακτωλὸς πο-

ταμός. Ἄλλὰ οἱ Τοῦρκοι ἐκεῖ δὲν ἦτανε βολικοί, δὲν κατοικήσανε ποτὲ στὸ χτῆμα τους οἱ Ἀθηνογένηδες, τὰ καλλιεργοῦσαν οἱ ντόπιοι ἀγρότες, ὀλόκληρα χωριά πέφτουνε μέσα στὸ τσιφλίκι –καὶ βέβαια ὅ,τι θέλανε αὐτοὶ κι οἱ ἐπιστάτες, καὶ μᾶλλον οἱ ἐπιστάτες– ἔμεινε στὸ μερίδιο τοῦ ἀλλόθρησκου κι ἀόρατου ἰδιοκτῆτη. Τὰ χτῆματα τοῦτα ἦτανε πρῶτη ἀφορμὴ νὰ σπουδάσω κι ἐγὼ γεωπονία. Μὲ τὴ σύντομη κατοχὴ τῆς Μικρασίας ἀπ’ τοὺς Ἑλληνας εἶχα κάποιον τέτοιο σχέδιο νὰ πάω νὰ ζήσω ἐκεῖ. Πρὶν τελειώσω τὸν πρῶτο χρόνο τῆς σπουδῆς μου χάθηκε ἡ Μικρασία ὀλόκληρη.

Τέλος ἡ μητέρα τῆς γαϊγιᾶς μου αὐτῆς, δηλαδὴ προγαϊγιὰ μου ἀπ’ τὴ μητέρα μου, ἦταν τὸ γένος ΛΑΤΡΗ. Αὐτοὶ βαστούσανε ἀπ’ τὴν Κρήτη, ἀπὸ ρίζα βενετσιάνικη, ἔτσι λέγανε οἱ γεροντώτεροι, γι’ αὐτὸ ἦτανε καὶ ξανθοί. Καὶ ἤρθαν στὴ Σμύρνη ὅταν ἡ Κρήτη ἔπεσε στὰ χέρια τῶν Τούρκων (17...). Ἔνας Ἰκέσιος Λάτρης ὑπηρετήσε γραμματικὸς τοῦ Μιαούλη. Αὐτὸς ἦτανε πρῶτος θεῖος τῆς γαϊγιᾶς μου ἀπ’ τὴ μητέρα της καὶ πέθανε στὴ Σμύρνη στὰ 18... Καὶ στὰ γερατιά του ἀσχολήθηκε μὲ τὰ Γράμματα, δημοσίευε ἄρθρα στὶς ἐλληνικὲς ἐφημερίδες τῆς Σμύρνης μὲ τὸ ψευδώνυμο Δειναγόρας. Τὸν ἐνδιαφέρανε τὰ τοπωνύμια, ἔκανε διάφορες ἐρευνες γιὰ ν’ ἀποδείξῃ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ ρίζα κάθε τοποθεσίας καὶ ὀνομασίας γνωστῆς.

Παρένθεση

Ἀπ’ τὰ σπίτια μας δὲν ἔμεινε τίποτα, ἦτανε ὅλα στὰ καμένα. Μόνο, καθὼς εἶπα καὶ πρὶν, τὸ σπίτι τοῦ θεῖου μου Ἀλέκου Παπαδημητρίου στὴν προκουμαῖα εἶναι ὡς τώρα Ἑλληνικὸ Προξενεῖο. Αὐτὸς δὲν ἔχασε οὔτε κἀν ροῦχα. Μιὰ γούνα τῆς θείας μου βρέθηκε σ’ ἓνα μπαουλο καὶ τῆς τὴν στείλανε κι αὐτὴ, 10 χρόνια μετὰ τὴν καταστροφὴ.

Στὰ 1941 στὸν πόλεμο βρέθηκα πάλι στὴ Σμύρνη. Εἶχα ἔρθει ἀπ’ τὴν Αἴγυπτο, μέσον ξηρᾶς, διασχίσαμε ὅλη τὴ Μικρασία μὲ τὸ τραῖνο, ἀξέχαστο θέαμα. Στὴν Αἴγυπτο ἐξᾴλλου βρέθηκα πρόσφυγας, ἔφυγα μ’ ἓνα φορητὸ ἀπ’ τὰ τελευταῖα, σὲ τρεῖς ὥρες μέσα πάρθηκε ἡ ἀπόφαση μὲ τὴν ιδέα πὼς θὰ συνεχιστῇ ὁ ἀγώνας κι ἔξω ἀπ’ τὴν Ἑλλάδα. Ὅπως συνεχίστηκε, ἀλλὰ μὲ στρατηγικὴ πού πολεμοῦσε τοὺς Ἑλληνας δημοκρά-

τες και αντιφασίστες, απ' τους «Συμμάχους» "Αγγλους στη Μέση Ανατολή και μέσα στην Ελλάδα και οργανωμένη κατά τρόπο που να χτυπηθῆ, ὅσο ἦταν δυνατόν, ὁ λαός. "Ὅμως αὐτὸ εἶναι μεγάλο κεφάλαιο.

Στὴ Σμύρνη μ' ἔστειλε μιὰν Ἐπιτροπὴ πού εἶχε γίνεи στοὺς Κάιρο γιὰ περιθάλψη προσφύγων, φτάνανε καίγια πλῆθος απ' τὴ δουλομένη Ἑλλάδα κυρίως απ' τ' ἀντικρινὰ νησιά Σάμο καὶ Χίο. Καὶ στὴν Τουρκία ὑπῆρχανε μυστικὲς ὑπηρεσίες ἑλληνικὲς καὶ ἀγγλικὲς, μὲ ἀνοχὴ τῶν Τούρκων ξεδιαλέγανε τοὺς ἄντρες, τοὺς προωθοῦσανε γιὰ τίς Ἑλληνικὲς ταξιαρχίες στὴ Συρία καὶ Παλαιστίνη. Κι ἄλλες ὑπηρεσίες τούρκικες συνεργαστήκανε μεθοδικὰ σχεδὸν ἀνοιχτὰ καὶ πάλι ἄλλες ὑποὺλα κι ἄλλες ἀντίθετα. Καὶ μερικοὶ δικοὶ μας καὶ ξένοι φροντιζάνε νὰ σώσουνε κόσμον, ἄλλοι κάνανε μὲ τοὺς πρόσφυγες ἐμπόριο. Μερικοὶ πράκτορες ἐξυπηρετοῦσανε καὶ "Αγγλους καὶ συνάμα τοὺς Γερμανοὺς. Λίγοι ἐξυπηρετοῦσανε τὴν Ἀντίσταση καὶ τὸ ΕΑΜ, κι ἄλλοι τὸ ὑπονομεύανε. Κάποιο καίκι ἐφτασε απ' τὴ Χίο στοὺς Κουσάντασι μὲ ἀξιωματικὸς δημοκράτες, τὸ γυιὸ τοῦ Παπούλα κι ἄλλους, τὸν καιρὸ πού ἤμουν ἐκεῖ. "Ὅμως οἱ Τοῦρκοι παρακινημένοι απ' τοὺς "Αγγλους καὶ τοὺς Ἑλληνας βασιλόφρονες συνδέσμους, τὸ γυρίσανε πίσω, κινδυνέψανε οἱ ἀξιωματικοὶ νὰ πέσουνε στὰ χέρια τῶν Γερμανῶν, ὥσπου νὰ βροῦνε ἄλλο μέσον ἢ ἄλλο λιμανάκι τῆς Τουρκίας. "Ἄλλοτε πάλι βαστούσανε τ' ἀρσενικά γιὰ τὸ στρατὸ καὶ στέλνανε πίσω τὰ γυναικόπαιδα. Πάλι ὅταν ἤμουνα στὴ Σμύρνη ἐφτασε στ' Ἀγιασουλοῦκ ἓνα καίκι, πήρανε τοὺς ἄντρες θέλανε νὰ στείλουνε πίσω τὰ παιδιὰ καὶ τίς γυναῖκες, αὐτὲς νὰ πέφτουνε στὴ θάλασσα, κολυμπώντας νὰ βγοῦνε ὄξω, δέσανε λοιπὸν οἱ Τοῦρκοι πάνω στοὺς κατὰστρωμα γυναικὲς καὶ παιδιὰ, νὰ τοὺς στείλουνε δεμένους πίσω καὶ κόψανε τίς πρυμάτσες απ' τὴ στεριά γιὰ νὰ τοὺς διώξουνε. "Ὅμως ὁ Τοῦρκος καπετάνιος λυπήθηκε, τὸν κατατρεγμὸ τους καὶ τὴν ἄλλη νύχτα τοὺς ξεφόρτωσε πρὸ Νότια. Τόσο ἦτανε μεπερδεμένες καὶ ἀντίθετες οἱ διαταγὲς καὶ οἱ διαθέσεις, Τοῦρκοι, Ἑλληνας, Σύμμαχοι κι οἱ ἐχθροὶ πολλὲς φορές, μὲ χίλια νήματα μπλεγμένοι. Κι ὅλα βέβαια τὰ πληρώνει ὁ ἀπλὸς ἄνθρωπος. Ὁ ἴδιος ὁ Ἑλληνας Πρόξενος στὴ Σμύρνη, λίγους μῆνες μετὰ τὸ ταξεῖδι μου, αὐτοκτόνησε, ἦτανε ἄλλης ἐποχῆς, ἄκακος ἄνθρωπος δὲν καταλάβαινε ὅτι ἐβλεπε τέτοιο ἀκατανόητο καὶ κακὸ μπλέξιμο, τοῦ χτύπησε σὰν τρέλλα. Κι ὁ ἀγέραςτος ὡς σήμερα τέως Ὑπουργὸς Περιελῆς

Ἄργυρόπουλος ἦτανε πρῶτος στὶς μηχανογραφίες αὐτές, ἔφτασε στὴ Σμύρνη ἐπίσημα κι ἀνεπίσημα καὶ μοῦπε κατὰ πρόσωπο νὰ φροντίσω κι ἐγὼ κι ἡ Ἐπιτροπὴ μας νὰ στέλνομε πίσω τοὺς ἀχρηστούς». Ἄλλὰ δὲν ἔχουνε τέλος τέτοιες περιπέτειες ποὺ ζήσαμε, πάει κανεὶς νὰ θυμηθῆ ἀπλὰ καὶ ὀμαλὰ πράματα μὰ ὁ νοῦς μπλέκεται στὰ φοβερὰ ποὺ μᾶς τριγυρίζουνε σὰν ἀγκαθωτὰ σύρματα τῆς μνήμης.

Τέλος, ἡ διαμονὴ ἐκείνη στὴν Τουρκία στάθηκε δύσκολη. Μέσα στὶς δυσκολίες αὐτές, πῆγα μιὰ μέρα στὸ Προξενεῖο μας, δὲν παρατήρησα τὸ χτίριο, εἶπα τῶνομά μου στὴν πόρτα, μὲ ρωτᾷ ὁ Τοῦρκος θυρωρὸς μὲ σπασμένα ἑλληνικὰ «τοῦ Στέλιου κόρη;» «ναί», εἶπα, μηχανικὰ σὰ νὰ ἦταν σχετικὸ μὲ τὸ διαβατήριό μου. Ἄλλὰ καὶ μὲ κάποια δυσπιστία, ἐπειδὴ τὸ διαβατήριό δὲν ἔπρεπε νὰ δείχνει πῶς γεννήθηκα στὴ Σμύρνη, ἔγραφε Ἀθήνα, γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ οἱ πολλὲς ἐρωτήσεις δὲ συμφέρανε. Αὐτὸς ὅμως μόλις τᾶκουσε, ἀνοίγει καλὰ τὴν πόρτα πιάνει τὰ δύο μου χέρια, μὲ τραβᾷ μέσα, μοῦ καταφιλᾷ τὰ χέρια καὶ πιάνει μιὰ ταραγμένη κουβέντα γιὰ κάσες καὶ χαλιὰ κι ἀσημιὰ ποὺ ἦταν φυλαγμένα στὰ ὑπόγεια, πῶς τὰ σήκωσε, πῶς καήκανε κλπ. Κι ὅλα μὲ δάκρυα. Τὸ περιστατικὸ βέβαια δὲν ἔχει συνέχεια. Ξαναπῆγα μιὰ-δύο φορές, κάθε φορὰ ἔκλαιγε τὰ πράματά μας ὁ Χασάν, ὅμως μὲ τὴν καινούργια συμφορὰ τῆς πατρίδας καὶ μὲ τὴ δυσπιστία ποὺ μᾶς εἶχε κυριέψει, καλὰ-καλὰ δὲν τὸν πρόσεχα. Τώρα θυμοῦμαι κι ἀπορῶ, μὲ κάποια θλίψη γιὰ τὸ πῶς συνταυτίζουσε οἱ ἀπλοῖκοι ἄνθρωποι, ὅ,τι ἐθνικότητα καὶ νᾶναι, τὸ συμφέρον τῶν ἀφεντικῶν καὶ τὸ δικό τους, ἀκόμα καὶ τὸ φιλότιμό τους χωρὶς σχεδὸν καμιὰ ἰδιοτέλεια.

Μέσα στὸ Προξενεῖο αὐτὸ ἄλλη μιὰ μέρα, ἔγινε λειτουργία, ὅταν φτάσανε στὰ Βουρλά πέντε ἀνώτεροι ἀξιωματικοὶ καὶ τοὺς προωθήσανε στὴ Σμύρνη. Ὅπου τότε ὑπῆρχε παπὰς ὀρθόδοξος, χωρὶς ράσα καὶ μὲ λίγο γενάκι, μὲ ἄδεια τῶν Τούρκων ἱερουργοῦσε σ' ἓνα καμαράκι τοῦ Προξενείου, τὸ εἶχε παρεκκλησί, ἄλλη ἐκκλησία δὲν ἀφίνανε οἱ Τοῦρκοι νὰ λειτουργηθῆ. Ἐκεῖ ψέλνανε καὶ τοὺς μετρημένους ὀρθοδόξους νεκρούς, δὲν τοὺς φέρνανε ὅμως, ἀλλοῦ ὁ νεκρὸς, ἀλλοῦ ὁ ψαλμὸς του. Τέλος ἦτανε πολὺ σπαραχτικὴ καὶ καταφρονημένη τελετὴ αὐτή, ὁ παπὰς ντυμένος μᾶλλον σὰ φραγκόπαπας, φαίνεται τὸχε πιὸ ἐπικίνδυνα τὰμ-

φια τὰ σωστά κι ἦταν φερμένος ἀπ' τὴ Γαλλία. Σάν ὄνειρο θυμήθηκα τὸ ἴδιο τὸ καμαράκι ἀπ' τὴν ἐποχὴ ποὺ ἤμουν 3-5 χρονῶν, γεμᾶτο παιχιδία τοῦ ἐξαδέλφου καὶ γλυκὰ καὶ μαξιλάρια, πολὺ ἀλλοπρόσαλλη ἐνθύμιση μέσα στὸ σημερινὸ κατατρεγμό. Καὶ κλάψαμε ὅλοι. Κι οἱ ἀξωματικοὶ χωρὶς τὰ γαλόνια καὶ τάστρα, ἄσπροι καὶ δακρυσμένοι πρόσφυγες κι αὐτοί.

Σχέσεις μὲ Τούρκους

Ἡ ζωὴ τῶν ἀστῶν Χριστιανῶν δὲν εἶχε στὴ Σμύρνη, καμιὰ σχέση μετὰ τὴ ζωὴ τῶν Τούρκων. Οἱ συνοικίες ὀλωσδιόλου ξεχωριστές. Στὸ ἐμπόριο βέβαια εἶχαν συναλλαγές ἀλλὰ οἱ κοινωνικὲς ἐπαφές σπάνιες. Τὰ χωριά κι ἡ ἐργατικὴ τάξη διατηροῦσαν περισσότερὴ ἐπαφή μετὰ Τούρκους γειτόνους, πελάτες κλπ. χωρὶς αὐστηρὴ προκατάληψη. Ἐξᾴλλου εἶχαν περισσότερα κοινὰ συμφέροντα μάλιστα ὅσοι καλλιεργούσανε τὴν ἴδια γῆ. Προσωπικά, ἀπ' τὴ νηπιακὴ σχεδὸν ἡλικία μου θυμοῦμαι τοὺς Τούρκους πλανώδιους πωλητᾶδες ποὺ περνοῦσανε στὸ δρόμο μας. Ἐνας πουλοῦσε γαλατερά: «Βούτουρα καϊμάκι, τυρίεε». Ἄλλος πουλοῦσε ξυῖλα καὶ δαδί: «Ξυλάα, νταντίεε, καλὸ νταντίεε». Ἴσως εἶναι ἀπ' τοὺς πρώτους ἤχους ποὺ γράφτηκαν στὸ μυαλό μου καὶ μένουνε καθαροί, μία σύντομη καὶ ἄρτια μελωδία ὁ καθένας. Κάποιοι πουλοῦσε «Κάστανα καβουνέ καβουνέ» δηλαδὴ «καίουνε». Ἄλλος πουλοῦσε χόρτα, μὰ αὐτὸν τὸν λέγανε Βούλγαρο. Μαναβικά καὶ φροῦτα πουλούσανε, οἱ δικοὶ μας, ἀπ' τὰ κοντινὰ γεωργικὰ χωριά Μπουτζαλῆδες, Κουκλουτζαλῆδες μετὰ μαντῆλες κίτρινες στὸ κεφάλι καὶ βράκες, κάπως παλλικαράδες, φημισμένοι στὴν κάθε γειτονιά. Στὸ δρόμο αὐτοὶ ἔπρεπε ν' ἀποφύγουνε φορατζῆδες κι ἀστυνομικοὺς ἢ μετὰ τὸν ἀέρα τους ἢ μετὰ τὸ μπαξίσι. Αὐτὰ βέβαια τὰ κατάλαβα πιὸ μεγάλη. Ὡστόσο ἀπ' τὰ πρῶτα πράγματα ποὺ σημειωθῆκανε στὴ μνήμη μου μετὰ εἰρμὸ εἶναι καὶ τὸ νόημα τοῦτο τοῦ κρυφοῦ ἢ φανεροῦ ἀνταγωνισμοῦ μετὰ τοὺς Τούρκους.

Ἐπίσης μέσα στὸ χειμῶνα, πρωτὶ-πρωτὶ περνοῦσε ὁ Τούρκος σαλεπιτζῆς, ἔκραζε μονολεχτικὰ καὶ κάπως ἐπίσημα «Σαλέπ». Χωρὶς παινέματα. Καὶ πάλι ἔτσι ἀόρατος περνοῦσε μετὰ τὴ νύχτα κι ὁ Τούρκος νυ-

χτοφύλακας, ό «Πεσβάντης» χτυπούσε τό σιδερένιο του ραβδί στό λιθόστρωτο, ένας χτύπος διπλός «ντούπ-ντούπ» πού αντίλαλϋσε στό άδειο σοκάκι κι ώς μέσ στή θαλπωρή τών κρεβατιών μας. Παραπάνω από 5-6 φορές δέ θά τόν άκουσα, στήν ηλικία όπου μάς κοιμίζανε νωρίς-νωρίς κι ήταν ό ύπνος μας ήσυχος κι άδιάκοπος. Άλλά διατηρήται κι ό ήχος αυτός καθαρός σά νά πρόλαβα κανένα σπάνιο έξαφανισμένο πουλί.

Πριν τελειώσω τά σχετικά μέ τούς πουλητάδες σημειώνω ένα σύστημα πού είχαν τότε στά σπίτια για νά βαστούνε λογαριασμό, έπειδή πολλοί μικροέμποροι και παραγυιοί, αλλά και πελάτες ήταν άγράμματοι, τήν τσέτουλα. Δηλαδή μιá βέργα ίσια, ώς μισηή πήχυ κομμένη στά δύο, κατά μάκρος, όπου με σουγιά κάνανε στά δυό της κομάτια μιá κοψιά ή περισσότερες, για ένα ή περισσότερα ψωμιά όταν φουρνίζανε, έπειτα τó ένα σκέλος τó βαστούσε ό πελάτης τ' άλλο οί έμποροι, συμφωνούσανε κάθε μέρα και στό τέλος τής εβδομάδας πληρώνανε.

Μέσα στή Σμύρνη λοιπόν, καθώς είπαμε, τά εύπορα σπίτια τών χριστιανών δέν είχανε καθόλου έπαφές μέ Τούρκους. Κι όλο τó προσωπικό ήταν πάντα χριστιανικό.

Τό καλοκαίρι όμως παραθερίζαμε σέ διάφορες έξοχές. "Η μάλλον δέν ήταν και τόσο διάφορες, κάθε οικογένεια πήγαινε στό καθωρισμένο μέρος άλλοι σέ παραθαλάσσιο άλλοι σέ μεσόγειο, από γενεά σέ γενεά. Τό έξοχικό πού θυμάμαι ήταν σ' έναν λόφο. Γύρω-γύρω έλαϊώνες. Στήν πεδινή έκταση απ' τήν άκρογιαλιά ώς τó λόφο είχε περβόλια. Κάτω απ' τó λόφο ήταν ένα μεγάλο περβόλι τού Χότζα τής περιοχής και παρακειί τó τζαμί πού έβγαινε στό μιναρέ κι έψελνε. Είχε μέσα στό περβόλι μαγανοπήγαδο, άκούαμε τó χτύπο τών σιδικικών άμα δούλευε καθώς κι ένα τρίξιμο λυπητερό πού κάναν τά ζύλα.

Ό Χότζας είχε πολλά παιδιά, όλα ντυμένα με μακριές ποκαμισές ριγωτές, τ' άγόρια με φεσάκι στό κεφάλι, τά κοριτσάκια με πολλές πλεξοϋδες. "Ενα όνομα θυμοῦμαι τού Γιουσούφ, ήτανε 13-14 χρονών, ή μάνα του τόν φώναζε κάθε τόσο άπελπισμένα, έτσι ξεραμε τόνομά του. Τόν έδερνε και συχνά κι' όσο τόν έδερνε φώναζε κείνος («'Αννά, αννά») δηλαδή, «μάννα». Μεγάλη όμοιότητα με τίς φωνές και τά καμώματα τών δικών μας. Για τήν ηλικία τή δική μας όμως, αυτός ήτανε ήρωας κι έθρós τρομερός, αν πλησιάζαμε παίζοντας τó περβόλι τους, μάζευε όλα

τ' αδέρφια του κι' άλλα τουρκάκια και μᾶς πετροβολοῦσανε. Ἐμεῖς δὲν εἶχαμε ἀκόμη μάθει τὸν πετροπόλεμο, μᾶς τρομοκρατοῦσε. "Ἄν περνούσαμε ὅμως μὲ κάποιον μεγάλο τὸ περβόλι, ἂν πηγαίναμε νὰ ψωνίσουμε λαχανικά, τὰ τουρκάκια μᾶς βλέπανε ἀπὸ μακριὰ πεισματικά, ὅμως δὲ μᾶς πειράζανε. "Ὅπως ἀναπλάθω τώρα τὴν κατάσταση, τούρκοι καὶ χριστιανοὶ σὲ ὁμαλοὺς καιροὺς βαστούσανε κάποιο ἀλληλοσεβασμὸ ἢ τουλάχιστον τὰ προσχήματα, ἦταν ἀνάγκη οὐσιαστικὴ νὰ διατηροῦνε σχέσεις καλές. Ἄλλὰ τὰ παιδιὰ συχνὰ βγάζανε στὸ φανερό τὴν κρυμμένη ἐχθρότητα.

Ἄπ' τὴν πίσω πλευρὰ τοῦ λόφου ὅπου τελείωνε ὁ ἐλαιῶνας κι' ἀρχιζέ πιὰ τὸ βουναλάκι μὲ κουκουναριές καὶ μὲ πεῦκα, («Τσάμια») τὰ λέγαμε, εἶχαμε ἄλλον ἕναν Τούρκο γείτονα μικροκτηματία. Ἐκεῖ δὲν ὑπῆρχανε παιδιὰ τῆς ἡλικίας ποὺ φοβούμαστε, πηγαίναμε ἤσυχα καὶ ταχτικά δυὸ-τρεῖς φορές τὴ βδομάδα μὲ τὴ γιαγιά μου τὴν ἴδια ποὺ τοὺς συμπαθοῦσε πολὺ καὶ ψωνίζαμε αὐγὰ τῆς ὥρας καὶ γάλα.

Εἶχαν σκύλο φοβερὸ μὰ ἦταν καλὰ δεμένους, καὶ γαύγιζε ὅσους πλησιάζανε, τούρκους καὶ χριστιανούς, ἐξίσου —τὸ παρατήρησα. Μᾶς κάνανε μεγάλη περιποίηση, θυμοῦμαι σὰ νᾶναι τώρα μιὰν ἐπίσκεψή ποὺ τοὺς κάναμε πιὸ ἐπίσημη γιὰ τὸ «μπαϊράμι» τὴν ἑορτὴ τους καὶ τὸ «τους» αὐτὸ πολὺ τονισμένο καὶ ξεχωρισμένο ἀπ' τὸ «μας». "Ὅμως ἐγὼ ἤμουνα ξεσηκωμένη, ἢ περιέργεια κι' ἢ χαρὰ μου ἀσυγκράτητη. Μᾶς θρονιάσανε μέσα στὸ σπιτικό, σὲ χαμηλοὺς σοφάδες, τίς ἄλλες φορές φέρνανε χαλάκια καὶ σκαμνάκια στὴ μουριὰ τῆς αὐλῆς τους. Ὑστερα φέρνανε κάτι σερμπέτια καὶ γλυκὰ τοῦ ταψιοῦ μὲ λάδι βαρὺ καὶ πολὺ μέλι, τὰ μασοῦσα μὲ πολὺ κόπο κι' ἢ γιαγιά μου παρακολουθοῦσε ἀνήσυχα. Τότε ξύπνησε κι' ἢ ἔθνικὴ συνειδηση μαζὺ μὲ τὴν ἀσυνείθιστη γούση. Τὸ κέφι μου ἔγινε φοβερὴ ἀγωνία. Καὶ μετὰ τὴν ἐπίσκεψή ὁ πατριωτισμὸς ἔκανε τὸ τούρκικο μπουρέκι σύμβολο μισητό, μὲ πειράζανε ὡς κι' οἱ μεγάλοι μ' αὐτό.

Ὁ γέρο νοικοκύρης βέβαια δὲν κάθησε ποτὲ μαζί μας. Ἦταν πολὺ σεβασμῖος κι ὠραῖος μὲ κάτασπρα γένια καὶ χαμηλὸ σαρίκι, ὅλοι τὸν ἀγαποῦσανε, πάντα ἔβαζε καὶ κάτι παραπάνω, τὸ «μπερκέτ» σ' ὅτι ψωνίζαμε. Ἦσως γι' αὐτὸ καὶ τὸν ἀγαποῦσανε.

Εἶχαν κι ἕναν γιυὸ Τζεμάλ, ἀγαθὸ πλάσμα, λειψὸ στὸ μυαλό, φοροῦσε

μιὰ φαρδιά κιτρινωπή βράκα, τὸν περιγελοῦσαμε ἀλλὰ κι ἀπὸ κοντὰ τὸν τρέμαμε. Εἶχαν καὶ μιὰν Ἀραπίνα «δούλα», ὅπως λέγανε, ἄλλο εἶδος γοητεία κι αὐτὴ, ὅταν τὴν ἀντίκριζα ἔμενα σὰ ζαλισμένη, τόσο ἀπίστευτο καὶ χαρούμενο θέαμα ἦταν στὰ μάτια μου ἢ ὄψη της, τὰ λαμπερά της δόντια. Ἔλεγα κάθε φορὰ «θὰ φανῆ; δὲ θὰ φανῆ;» μιὰ περιέργεια μπερδεμένη καὶ μὲ τὸ παιχνίδι «πῆγε στὴν Πόλη; εἶδες Ἀράπη;».

Δὲ θυμοῦμαι ἄλλες γνωριμίες ἢ ἔστω ἐπαφές οἰκογενειακές μὲ Τούρκους.

ΚΕΙΜΕΝΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

*Πῶς ἄρχισε ἡ ἐγκατάσταση**

Μοῦ δόσαν διαταγὴ γραπτὴ νὰ πάω μέσο Σπάρτης καὶ Νομαρχίας στὸ χωριὸ ΚΑΣΤΑΝΙΑ στὸν Ταῦγετο, στὴ ΒΔ του πλαγιά καὶ νὰ ἐφαρμόσω σύμφωνα μὲ τὸ Νόμο τὴ διαδικασία γιὰ σύμπτυξη προσφυγικῆς ἀγροτικῆς Κοινότητος καὶ τὴν ἐγκατάστασή τους στὰ χτήματα τῆς Μονῆς Ζωοδόχου Πηγῆς ποὺ εἶχαν ἀπαλλοτριωθεῖ – Οἱ πρόσφυγες ἦταν Πόντιοι ἀπ' τὴν κωμόπολη Λιβερά, κοντὰ στὴν Τραπεζοῦντα.

Εἶχα μόλις προσληφθεῖ μὲ πτυχίον γεωπόνου στὸν αὐτόνομο ὄργανισμό «ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ - ΕΑΠ».

Οἱ ξεριζωμένοι πρόσφυγες πολλὲς φορές, σὰν ἀπὸ ἔνστικτο ἀναζητοῦσαν περιοχὴ νὰ μοιάζει μὲ τὴ δική τους. Οἱ Λιβεριῶτες φτάσαν ἔτσι ἀνιχνεύοντας, φέρανε στοιχεῖα στὸ Ὑπουργεῖο ἔγινε ἡ ἀπαλλοτρίωση. Δὲν κυριαρχοῦσε πολὺ γραφειοκρατία τότε. Πολλὰ τὰ συμφέροντα μεγάλα καὶ μικρά, μὰ καὶ οἱ νόμοι ἐπαναστατικοί.

Ἐμένα ὡς κοπέλλα μὲ εἶχανε στείλει κι ἀλλοῦ οἱ προϊστάμενοι, κε περιέργεια πῶς θὰ τὰ βγάλω πέρα. Εἶχανε ὕμνος βεβαιότητα – τῶμαθα ὕστερα – πῶς δὲ θὰ «μὲ μπλέξουν» σὲ προνομιακὲς πρόχειρες λύσεις, εἶχα ὑποστηρίξει 2-3 φορές καὶ τοὺς ντόπιους ἀκτῆμονες καὶ κτηνοτρόφους.

* Τὸ κείμενο δὲν φέρει χρονολογικὴ ἔνδειξη – ἀναφέρεται στὴ μετὰ τὸ 1922 περίοδο, ἀλλὰ πιθανὸν νὰ γράφτηκε ἀρκετὰ ἀργότερα. Ἀνήκει στὸ Ἀρχεῖο Λένας Σαββίδη. Καὶ ἐδῶ κρατήσαμε τὴν ὀρθογραφία τοῦ πρωτοτύπου.

‘Ο Νομάρχης όταν παρουσιάστηκα με κύταξε καλά-καλά, κύταξε τη διαταγή και μ’ έστειλε άμέσως με τὸ ὑπηρεσιακὸ Φορντάκι στὴν Καστανιά.

“Έφτασα καὶ μπῆκα πρῶτα στὴν αὐλὴ τοῦ Μοναστηριοῦ, σπουδαῖο χτίσμα σὰν κάστρο, μαθεύτηκε άμέσως πὼς έφτασε ὑπάλληλος, μαζευτῆκαν άρκετοὶ πρόσφυγες Πόντιοι καὶ μερικοὶ ντόπιοι διάβασαν ὄρθια τὴ διαταγὴ γιὰ ἴδρυση συνοικισμοῦ καὶ συμφωνήσαμε νὰ εἶναι ὀλοὶ ἐδῶ τὴν ἄλλη μέρα πρῶτ.

Τὴ νύχτα με φιλοξενήσανε σὲ καποιανῆς χήρας τὸ φτωχικὸ καὶ τὸ πρῶτ βρεθήκαμε πάλι στὸν αὐλόγυρο τῆς Μονῆς, Προεστοὶ Πόντιοι, ἀρχηγοὶ οικογενειῶν. “Έπρεπε καὶ ἦταν παρόντες 40.

Τότε πρὶν ἀρχίσει ἔλεγχος, ὁ Ζαχαρίας γραμματέας τῆς Λιβεραῶς τοῦ Πόντου προχώρησε, ἀράδιασε πάνω σ’ ἓνα πεζοῦλι 2-3 τεφτέρια, σφραγίδες, κόλλες γραμμένες. Τὰ ξετύλιξε ἀπὸ ἓνα σκοῦρο, ὑφαντὸ μαντῆλι, τὰ βαστοῦσε κατ’ἀσθηθὰ. Κι ἀμίλητος. Μοῦ ἐξηγήσανε οἱ ἄλλοι πὼς ἡ φωνὴ του ἔσβυσε ἀπ’ τὸ ξύλο τῶν ζανταρμάδων ποὺ ἀνοίγανε ὅσα πέρνανε μαζί τους φεύγοντας οἱ πρόσφυγες. Αὐτὸς με τὸ μπογαλάκι ἀγκάλιά, τόσφιγγε καὶ τὸ ἔκρυβε ὥσπου ἓνας τὸν βαρέθηκε τὸν σιχτίρισε τοῦ τὰ κλώτσησε, τ’ ἄρπαξε αὐτὸς κι ἔφτασε τοὺς ἄλλους.

“Ὅπως τὰ ἔβλεπα καὶ γῶ ἔτσι ἀραδιασμένα πάνω στὶς πέτρες, ἡ φωνὴ μου κομμένη. Λίγο-λίγο, μετὰ πολλὰ χρόνια κατ’ἀλαβα πὼς τέτοια ἐπιμονή, τέτοιος πόνος γιὰ κάποιον σημάδι, κάποιον κειμήλιο, τὸ ἔχουνε γιὰ νὰ πιαστεῖ συνέχεια ὄχι ἀπλὸ ἐνθῦμιο. Συγκροτήθηκε λοιπὸν ἐκεῖνο τὸ πρῶτ σύμφωνα με τοὺς Νόμους 19-IX-24 καὶ 22-V-26 ἡ Ν. Λιβερά, ὑπογράφανε οἱ ἀρχηγοὶ οικογενειῶν, οἱ 40 κι ἐγῶ.

“Ὑστερα κατεβήκαμε στὰ χτήματα τοῦ κάμπου, ξερικὰ καὶ ποτιστικά. Τὰ ἔχανε σημαδεμένα οἱ πρόσφυγες με πέτρες καὶ πασάλους, ὀνομάσανε τὰ ποτιστικά («τ’ ἀπαραίτητα), δηλαδὴ ὁ κλῆρος θὰ περιλάβει δυὸ κατηγορίες.

Περιδιαβάζαμε 2-3 ὥρες, αὐτοὶ σὰ νὰ τοὺς πέρασε ἰδέα πὼς θὰ γίνε καὶ διανομὴ μουρμουρίζανε, βαθιὰ λάζικα, με στραβοκυττάζανε. Πάω καθίζω στὴ ρίζα μιανῆς ἐλιᾶς, ξοπίσω αὐτοί. «Τὰ λιόδεντρα δὲν τὰ πέρνει ἀπαλλοτριώση, τὸ ξέρετε» εἶπα. Τὸ ἀστεῖο δὲν ἔπιασε καθίσανε γύρω-γύρω χάμω, ἀγέλαστοί. «Δὲν πιστεύω, λέω, νὰ βάλατε στὸ

νοῦ σας πὼς μὲ δρασκελιές καὶ μὲ παλούκια μετριέται γῆς καὶ μοιράζεται κιόλας. Ἐγὼ ἀπόψε κιόλας φεύγω, θὰ ρθεῖ συνεργεῖο καὶ τοπογράφος. Θὰ βγοῦνε οἱ κληροὶ σὲ χαρτί. Μπορεῖ νὰ βγεῖ καὶ σχεδιάγραμμα τοῦ συνοικισμοῦ, διπλῆ δουλειά, θὰ εἶναι γιὰ καλό».

Ὅπως κι ἔγινε. Σ' ἓνα χρόνο 2-3 ἄλλες φορές πὸ πῆγα μὲ φιλοξενήσανε στὸ συνοικισμό.

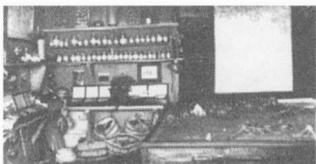
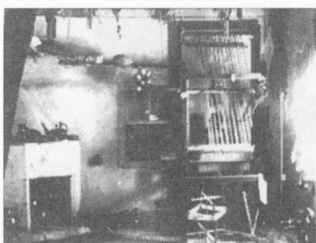
*1. Τὸ συναπάντημα Μερλιέ-Σικελιανῶν φέρει καὶ ἓνα Πόντιο στὶς
Δελφικὲς γιορτὲς μέσα στὸ ἰδεολογικὸ πλαίσιο τῆς τρισχιλιοτοῦς
συνέχειας τοῦ Ἑλληνισμοῦ (1927-1930). Φωτογραφίζει ἡ Ἑλλη
Παπαδημητρίου. [Αρχεῖο Λένας Γ. Σαββίδη]*

2. Σμόνη 1896: Ο πατέρας τής "Ελλης, Στέλιος Παπαδημητρίου

3. Μέσα δεκαετίας τοῦ 1920, Ἐπιτροπή Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων: Δεξιιά, ἡ "Ελλη στήν ὄρεινή ἑλληνική ὑπαιθρο

4. «Έκθεση στὴ Γενεύη 1928-1930
μὲ προϊόντα βιοτεχνίας, ἐνδυμασίες,
φωτογραφίες, στατιστικὲς τῆς
Ἀποκατάστασης τῶν Προσφύγων
-ζωντανὴ συνέχεια τοῦ βιβλίου
Etablissement des réfugiés en Grèce-
ὕπὸ τὴν αἰγίδα Κοινων. Ἐθνῶν εἶχε
τόση ἐπιτυχία ὥστε πρὶν διαλυθεῖ ἡ
ΕΑΠ, Ἐπιτροπὴ Ἀποκαταστάσεως
Προσφύγων, ἀποφασίστηκε καὶ
ιδρύθηκε ἡ Ἑταιρεία Ἑλληνικὲς
Τέχνες γιὰ τὴ συνέχεια καὶ ἀνάπτυ-
ξη τῶν βιοτεχνιῶν»